

Айвенго
Walter Scott

Бібліотека світової літератури

Вальтер Скотт (1771–1832), відомий британський письменник, основоположник жанру історичного роману. Майстер оповідання, він наповнює свій світ ідеями й мотивами, важливими в житті будь-якої людини, а історичний фон допомагає йому загострити вічні питання: про любов і вірність, дружбу і зраду, честь і безчестя. Роман «Айвенго» ось уже двісті років – улюблена книга дітей і дорослих. Це захоплююча розповідь про благородного лицаря Айвенго та його кохану леді Ровену, яким допомагає легендарний Робін Гуд. Автор зображує Англію славетних часів правління короля Річарда Левове Серце, де діють відважні герої й прекрасні дами. Добро, справедливість, честь і любов неодмінно переможуть, а віроломство та підступність ворогів буде покарано!

Вальтер Скотт

Айвенго

Бібліотека світової літератури заснована у 2001 році

Walter Scott

IVANHOE

Перекладено за виданням:

Scott W. Ivanhoe. – London: Penguin Popular Classics, 1994

Переклад з англійської Дарії Радієнко

Передмова і примітки Н. Д. Білик

Редколегія серії: Дмитро Наливайко (голова), Микола Жулинський, Іван Дзюба, Сергій Кальченко, Наталія Овчаренко, Галина Сиваченко, Тетяна Рязанцева, Андрій Содомора, Юлія Осадча, Оксана Пахльовська, Наталія Торкут, Петро Рихло, Ростислав Радишевський

Художник-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова

В оформленні обкладинки використано картину Йоханнеса Герца (1855–1921) «Лицар Айвенго»

© Д. Радієнко, переклад українською, 2008

© Н. Д. Білик, передмова і примітки, 2008

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2020

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2001

* * *

«Айвенго»

і зміна тематико-художньої парадигми історичного роману Вальтера Скотта

Англомовний письменник Вальтер Скотт – шотланець за походженням; у Шотландії минуло його життя, на шотландському ґрунті виникла й розвинулася його творчість. Завдяки поетичним творам, і особливо романам Скотта, цей гірський край, його народ та історія стали знайомими й близькими людям далеко за межами батьківщини письменника. Тому в першій половині XIX століття кожна європейська країна чекала свого Вальтера Скотта, який прославить її так, як Скотт прославив свою Шотландію.

А що цей видатний письменник належить і до шотландської, і до англійської літератур, адже писав він англійською мовою, то у Великій Британії це сприймається як звичне явище. У нас близька йому в цьому плані постать Миколи Гоголя, який народився й виріс в Україні, чия творчість формувалася на ґрунті українського життя, історії, культури; він став видатним російським письменником, залишаючись разом з тим письменником українським.

Народився Вальтер Скотт 15 серпня 1771 року в Единбурзі, давній столиці Шотландії. Його батько – спадковий баронет і відомий адвокат, мати – донька професора медицини, теж походила із старовинного роду. Майбутній письменник одержав широку освіту, ще в дитинстві опанував кілька мов – латину, французьку, італійську, а згодом і німецьку. Вчився він легко, багато читав, особливо захоплювався поезією й історією. Палка уява хлопця перетворювала сухі факти на яскраві картини, що легко запам'ятовуються; це робило навчання цікавим і навіть захоплюючим. Так, за зізнанням самого Скотта, він заглиблювався в історію, і такою вона постане пізніше в його творах.

Для зміцнення здоров'я батьки часто виряджали сина в гори. Немовлям майбутній письменник перехворів на поліомієліт, через що накульгував усе життя; на щастя, інших наслідків ця недуга не лишила, і сучасники згадують його як людину, чия кремезна постать випромінювала силу і здоров'я. Старовинні замки, мальовничі руїни, легенди та повір'я, що становлять екзотику старовини, – усе це з дитинства стає істотним складником світу Скотта.

Мандрівки Шотландією, аж до її найвіддаленіших гірських куточків, тривали й пізніше, коли Скотт, закінчивши у 1792 році правничий факультет Единбурзького університету, працює адвокатом, а згодом – шерифом одного з округів, що вимагало постійних інспекційних поїздок. Обов'язки шерифа він сумлінно виконував до кінця життя, навіть тоді, коли став всесвітньо відомим письменником.

Та подорожував Скотт не лише рідною землею, а й різними історичними епохами. Тогочасна Шотландія була дуже специфічною, можна навіть сказати – унікальною, країною. Як відомо з географії, вона поділяється на Верховину, або Шотландію гірську, і Низовину, або Шотландію рівнинну. Цей поділ досить умовний, бо гірська зона відрізняється від рівнинної лише висотою й стрімкістю гір. Значно істотнішим було те, що в різних географічних зонах країни відмінними були й уклад життя, й культура, й мова, й рівень суспільно-історичного розвитку.

На Верховині, гірському пасмі, яке перетинає острів із південного заходу на північний схід, жили гели – шотландські горяни. Жили вони родами, або кланами, спільно володіли угіддями й у своєму житті відзначалися патріархальною простотою і зберігали риси общинного ладу. їхня рідна мова – гельська – належить до кельтських мов і від англійської відрізняється не менше, ніж, скажімо, наша, українська. У Низовині, де невисокі гори й

пагорби, між якими лежать придатні для землеробства долини, здавна будувала замки, а пізніше засновувала маєтки шотландська знать. Тут іще й на початку XIX століття зберігалися залишки феодального ладу. Але разом з тим рівнинна Шотландія швидко втягувалася в орбіту капіталістичного розвитку, особливо великі міста й ті її території, що межували з Англією. Говорили тут шотландським діалектом англійської мови, яким зокрема писав і славетний народний поет Шотландії Роберт Бернс.

Отже, на невеликій території країни ще в другій половині XVIII століття існували три різні суспільні устрої, що протягом століть європейської історії змінювали один одного.

Вальтеру Скотту судилося жити на зламі XVIII–XIX століть, у час докорінної зміни життєвого ладу Європи. Це був період, коли історія ніби прискорила свій плин. Цілі епохи, стиснуті у часі, пройшли перед очима одного покоління, що стало свідком зрушень, які раніше потребували б століття. І розкрилося те, що губилося в розміреному плині часу: історія – це рух, перехід від одного етапу суспільного буття до іншого, і кожний з них має свій зміст і свій колорит. На цій хвилі виникає загальний інтерес до історії, задовольнити який і був покликаний історичний роман.

Тож не випадково саме шотландець Вальтер Скотт став творцем новочасного історичного роману, потреба в якому ставала все нагальнішою в першій половині XIX століття, в добу романтизму.

Але свою творчу діяльність Скотт розпочав не романами, до них пролягав довгий, майже двадцятилітній, шлях. Розпочав він її наприкінці XVIII століття перекладами поеми Готфріда-Августа Бюргера «Ленора» та історичної драми Йоганна-Вольфганга Гете «Гец фон Берліхінген», що мали всеєвропейський відгомін. Інтерес Скотта до німецьких передромантиків був настільки великим, що він навіть вивчив німецьку мову, щоб краще познайомитися з їхніми творами. Річ у тому, що в німецькому передромантизмі активно осмислювався теоретично та художньо освоювався фольклор і відбувалося звернення до середньовічної старовини, а це збігалось з творчими устремліннями письменника-початківця. Першою ж публікацією Скотта, яка привернула до нього увагу, була тритомна фольклорна збірка «Пісні шотландського кордону» (1802–1803), поява якої теж була для Скотта закономірною. Мандруючи Шотландією, він збирав народні пісні, зокрема історичні, балади, перекази, легенди тощо. Цій великій за обсягом збірці притаманна тематична єдність. Це – саме пісні шотландського кордону, де кордон – поняття не географічне, а скоріше епіко-історичне; це – смуга землі, де Шотландія віками протистояла Англії, боронячи свою свободу, щось на зразок Дикого поля в українській історії та епічній поезії. Від цієї збірки пряма дорога веде не тільки до поетичної творчості Скотта, а й до його історичної романістики.

Для повноти уявлень про особистість і життя Скотта слід ще сказати, що він збирав не тільки духовні скарби минулих часів, а й пам'ятки матеріальної культури. Ще в молоді роки він заклав основу славнозвісної колекції старожитностей, яку потім поповнював усе життя.

Скотт був непересічним знавцем історії й археології, а також завзятим антикваром. Придбавши 1811 року ділянку землі на березі Твіду, він побудував дім у вигляді середньовічного замку і перетворив його на справжній музей шотландської старовини. У своїх спогадах письменник розповідає, що, коли він із сім'єю перебирався до Ебботсфорда, їхній багаж складався з 24 возів, завантажених переважно різними старожитностями: рицарськими обладунками, зброєю, давніми предметами домашнього побуту та ін. В Ебботсфорді він прагнув по змозі дотримуватися середньовічного стилю життя. Та разом з тим він прикупував навколишні земельні ділянки й налагодив на них прибуткове сільське господарство. Таке поєднання закоханості в Середньовіччя і пристосованості до умов реального життя в буржуазному суспільстві характерне для Скотта.

Після «Пісень шотландського кордону» Скотт звертається до поем на історичні й фольклорно-легендарні сюжети, які домінують у наступний період його творчості (1804–1813). Ці поеми, чи принаймні більшість із них, мали величезний успіх у читачів і вивели його в ряд провідних поетів раннього англійського романтизму, таких як Вільям Вордсворт, Семюел Колрідж, Роберт Сауті. В них драматична фабула поєднується з мальовничими пейзажами й ліричними піснями та відступами в стилі народних балад. Написані першими «Пісня останнього менестреля» (1805) та «Марміон» (1808) відзначаються яскравим, навіть дещо декоративним, середньовічним колоритом; не чужі їм і ірраціонально-містичні мотиви, притаманні ранньому англійському романтизмові. Гірська гельська Шотландія вперше з'являється в поемі «Діва озера» (1810), за визначенням автора, поемі «про кохання, магію й війну, що зображає звичаї наших горян». Саме ця поема й зробила Скотта надзвичайно популярним; на гірських дорогах до озера Лох-Кетрін, місця дії поеми, з'явилися сотні шанувальників твору; вони, до речі, підказали ідею туристського маршруту, який діє і нині. Але наступні поеми Скотта вже не мали такого великого успіху: «Рокбі» (1813), де змальовано образ розчарованого благородного розбійника, і «Володар островів» (1815), де введено легендарного національного героя Роберта Брюса. Ім'я шотландського патріота, який зазнав чотирьох поразок від англійців, був відлучений від церкви й поставлений поза законом, але врешті-решт переміг і став королем вільної Шотландії, буде фігурувати і в романістиці Скотта. Пізніше, вже наприкінці XIX століття, образ Роберта Брюса зацікавив Лесю Українку, і вона написала поему про шотландського національного героя.

Уже в очах сучасників Скотта його поеми поступалися романістиці. Але не варто на цій підставі їх недооцінювати, забуваючи про принципово важливу роль, яку відіграли вони у формуванні історичної поеми, що була дуже поширеною в літературі доби романтизму, зокрема в українській; згадаймо хоча б про те, яке значне місце історичні поеми посідають у творчості Тараса Шевченка.

Вальтер Скотт писав понад тридцять років. За цей час він створив 26 романів, до яких слід додати ще повісті й оповідання, дев'ять поем, кілька балад, багато праць літературознавчого та історичного змісту, зокрема «Життя Джона Драйдена» (1808),

«Життя Наполеона Бонапарта» (1817), «Життєписи романістів» (1821–1824), «Смерть лорда Байрона» (1824), «Історія Шотландії» (1831) та інші. Він редагував зібрання творів Джонатана Свіфта і Данієля Дефо, регулярно виступав з публікаціями в періодиці, був видавцем. На його творчому шляху чітко вимальовуються два періоди – поетичний та прозовий. І віхою, що розділила їх, була поява у 1814 році першого роману Скотта «Уеверлі». Цей роман він почав писати ще 1805 року, але потім відклав його на невизначений час, зосередившись на поемах та баладах. Роман вийшов анонімно, що загалом було тоді звичним явищем. Можливо, Скотт, який тоді вже став знаменитим поетом, не хотів ризикувати своєю літературною репутацією. Успіх роману перевершив усі сподівання! Проте його автор не розкрив, як на те чекали, свого інкогніто. Наступні романи Скотта аж до 1827 року видавалися як «твори автора “Уеверлі”», а за їхнім творцем закріпилося ім'я Великого Невідомого. В історії європейської літератури це була чи не найбільша містифікація, за успіхом якої Скотт ревно стежив. Проте вже в середині 20-х років стало ясно, що ніхто, крім нього, не поєднує в собі всього того, що необхідно для написання цих творів, – знання історії і фольклору, високу ерудованість, любов до Шотландії, схильність до жартів та дотепних витівок, обізнаність із життям різних суспільних верств і, звичайно, літературний талант.

Надзвичайний успіх свого першого прозового твору практичний В. Скотт енергійно підтримує, публікуючи щороку один, два або й три нові романи. Наступного 1815 року з'являється друком «Гай Маннерінг», 1816-го – «Антикварій», «Чорний карлик» і «Пуритани» (так пропонують передавати назву твору «Old Mortality» російські перекладачі), 1817-го – «Роб Рой», 1818-го – «Единбурзька в'язниця», 1819-го – «Ламермурська наречена», «Легенда про Монтроза» і 1820-го – знову три: «Айвенго», «Монастир» і «Абат». Такій продуктивності певною мірою сприяв притаманний письменникові «імпровізаційний» стиль творчості, використання розроблених раніше сюжетних ходів, замальовок, перефразувань, топосів тощо. Особливо цим позначені його пізні романи, в них знаходимо немало повторень і штампів.

Інтенсивність творчої праці письменника ще більше зростає в останні роки життя, після того, як 1825 року збанкрутувало видавництво, компаньйоном якого він був. Юридично Скотт міг відмовитися від сплатування боргів, але це суперечило його поняттям про честь. На плечі письменника звалилася величезна частина боргу в 130 тисяч фунтів стерлінгів, яку він прагнув покрити літературними гонорарами. З-під його пера виходять не тільки романи, а й історичні праці, біографії видатних осіб, критичні статті, дитячі книги тощо. Одного зі своїх героїв, Сезара Бірото, О. Бальзак назвав «мучеником комерційної чесності», і це визначення можна перенести на В. Скотта. Непомірна напруга підірвала його міцне здоров'я. Останні два романи, «Небезпечний замок» і «Граф Роберт Паризький», він писав, будучи тяжко хворим. У 1832 році Вальтера Скотта не стало, що в різних країнах було сприйнято як величезна втрата для європейської культури.

До історії літератури Вальтер Скотт увійшов як творець історичного роману. Його твори мали яскраво виражений новаторський характер, були дійсно новим і вагомим словом у

літературі. Самому авторові вони уявлялися як освоєння літературою величезного материка історії. Цю думку поділяли його сучасники не лише на Британських островах, а й в усій Європі.

Вони небезпідставно вважали його творцем нового жанру. Наприклад, відомий російський критик В. Белінський твердив, що Вальтер Скотт «створив історичний роман, який до нього не існував». Це не зовсім правильно: історичні романи писали й до Скотта, і в значній кількості. У Франції на початку XIX століття виходила «Нова універсальна бібліотека романів», до якої входила серія «Історичні романи», що нараховувала десятки томів. Ці романи характеризуються поєднанням романного змісту, що розумівся лише як вимисел, і змісту історичного, що розумівся як розповідь про історичні події та історичних діячів. Але цим романам бракувало органічного поєднання цих двох змістів, вони розшаровуються в структурі творів і з'єднуються лише зовнішніми фабульними зв'язками.

Важливо тут нагадати, що починаючи з античності і до середини XIX століття історія вважалася не тільки і не стільки наукою, скільки літературним прозовим жанром. Її зближали з епікою, вбачаючи близькість у тому, що вони є розповідними мистецтвами (невипадково у давніх греків муза Кліо була їх спільною покровителькою), а головну різницю – у тому, що, як визначив Арістотель, історія розповідає про дійсні події і людей, а епіка – про те, чого реально не було, але могло бути за доцільністю і вірогідністю. Як зазначає відомий вчений Б. Реізов, ця традиція на початку XIX століття ще лишалася в силі, «історія – це все ще література, жанр, близький до епосу й роману, недаремно Гомера вважають першим істориком, а Геродота – Гомером історії».

Вальтер Скотт здійснив органічний синтез роману й історичної прози, як її тоді розуміли. У нього романний та історичний зміст не лише пов'язуються, а й взаємопроникаються, витворюючи цілісну й завершену жанрову структуру. В цьому синтезі, прагнення до якого проявлялися й раніше, полягає чи не головна заслуга письменника перед літературою.

З попередників Скотта найближче до подібного синтезу історії та літератури підійшли автори англійських історичних хронік, і насамперед Шекспір. Скотт спирався на його досвід в усіх своїх творах, у тому числі і в «Айвенго», де особливо відчутні паралелі з «Генріхом IV». Подібно до Шекспіра, Скотт робить учасниками історичних подій представників усіх верств населення – від свинопаса, розбійника і єврея-лихваря до вищих церковних чинів, феодалів і короля, він так само перемижує «високий» план, де діють сильні світу цього, комічними сценками й жартами, скажімо, блазня Вамби чи веселого монаха Тука. При цьому він йде далі за драматургів англійського Ренесансу: історію роблять не тільки діячі Історії – полководці та королі, а всі, хто живе у цей час, тому «низовий» план романіст не відокремлює від «високого» і задіює персонажів з діаметрально протилежним суспільним статусом в одній і тій самій сцені: король бенкетує з розбійниками, а лицар рятує єврея та його доньку (тоді як за часів дії роману між ними існувала величезна соціальна прірва). Врозразі з домінуючою у попередні віки традицією, Скотт перерозподіляє сфери дії серйозного і комічного: відданий своєму господареві блазень Вамба постає в ореолі героя,

а образ нащадка саксонських королів, вайлуватого ненажери Етельстана містить комічні конотації.

Далі за свого великого попередника Скотт іде й в іншому: за життя Шекспіра вважалося (ця думка зберігалася ще довго), що рухається час, спричинюючи зміни в світі, проте люди залишаються незмінними. Тому в Шекспіра, байдуже в якій країні і в який історичний момент розігрується дія, герої – англійці, сучасники драматурга. Моделювати мислення, внутрішній світ людей, які жили в інші епохи, письменники почнуть пізніше – на зламі XVIII і XIX століття, і принципова роль у цьому належатиме саме Вальтеру Скотту.

Та як конкретно створювався історичний роман, які основні складники й механізми вищезазначеного синтезу? за часів Скотта в Англії інтенсивно розвивалися два основні романи різновиди – настільки різні, що англійці, на відміну від нас, мають для них різні назви. Це були *novel* і *romance*; перший зображав звичайних людей за звичайних обставин і, за відомим визначенням, був «епосом приватного життя». Він ішов від «літератури факту» – мемуарів, звітів про подорожі, листів і т. ін. – і був прив'язаний до емпіричної дійсності. Другий будувався на фантазії, а вихідним матеріалом для нього були, крім іншого, лицарські романи; його дія відбувалася за обставин, далеких від буденності: у старовинних замках, серед руїн і дикої природи, в атмосфері містики і таємничості. Названий «готичним» (або «романом жахів»), він по-своєму відбив захоплення старовиною, характерне для 2-ї половини XVIII століття. Романістика Скотта виникла на перехресті існуючих романістичних традицій і увібрала досвід обох романних різновидів.

За вихідну основу письменникові послужив англійський сімейно-побутовий роман XVIII століття Г. Філдінга, Т. Смоллетта, О. Голдсмита та інших, який досягнув високого рівня у зображенні життя, побуту, звичаїв, ментальності різних прошарків тогочасного суспільства. Тому не безперечною є звична точка зору, що у творчості Скотта відбувається перехід до реалізму, розвинутого у творчості романістів наступного покоління – Діккенса й Теккерея. Та безсумнівною є те, що він збагатив роман XIX століття вправним відтворенням «колериту часу» й впливу історії на суспільне й індивідуальне буття.

Англійські реалісти XVIII століття рельєфно змальовували середовище й характери персонажів, часто в комічному, а то й у сатиричному висвітленні. Але це був світ приватного життя приватних людей, до якого лише іноді долітали притлумлені відзвуки історичних подій. Історія протікала десь поза цим світом, десь збоку або, точніше, зверху, у «високих» сферах, не позначаючись на ньому. Вона була предметом історіографії, яка мала переважно наративний (розповідний) або наративно-описовий характер.

Інша річ Скотт: уже в першому циклі романів, написаних на сюжети з недавнього минулого Шотландії, він прагнув показати, що приватне життя й історія – не ізольовані світи, що життя як особистості, так і всього суспільства підпорядковане історії, впливу її закономірностей та колізій. Ці романи, від «Уеверлі» до «Айвенго», називають «шотландським», або «уеверлійським» циклом. В основних рисах у них була вироблена

модель історичного роману, яка лягла в основу європейської історичної романістики першої половини XIX століття.

Як правило, будуються вони так: спочатку Скотт, у стилі романістів XVIII століття, малює повсякденне життя в маєтку джентрі (поміщика) чи в буржуазній родині. Але далі в це розмірене життя, занурене в побут, вторгається історія, розігруються історичні події, у вир яких, нерідко всупереч його намірам і бажанням, втягнуто головного героя, молодого дворянина чи буржуа, і це тягне за собою важливі зміни в його житті. Найвиразніше ця схема проглядає в романі «Уеверлі», а також у «Пуританах», «Роб Рой» та деяких інших. Розгортаючи твір таким чином, Скотт що далі, то більше відходить від просвітницького роману XVIII століття, звертається до ресурсів любовно-авантюрного, пригодницького, готичного романів.

Тут варто підкреслити, що «Айвенго» – перший роман, названий письменником у підзаголовку «A Romance». Це любовно-авантюрний твір, який має багато спорідненого з літературною «готикою». Візьмемо, наприклад, замок Фрон де Бефа: похмура кам'яна споруда з переходами, підземеллями і потаємними кімнатами, яка ховає жахливі таємниці вбивств і кровозмішання; істоти, що його заселяють, більше схожі на демонів, ніж на людей, їхні душі сповнені низьких пристрастей, чорною злобою й жадобою помсти; особливо характерна в цьому плані Ульріка, добровільна бранка норманів-господарів. «Готичні» риси притаманні й деяким іншим персонажам, насамперед тамплієрові Бріану де Буа-Жільберу, жорстокому і пристрасному водночас. Скотт вдало обіграє рису європейської середньовічної ментальності, яка «сарацинське» часто ототожнювала з «диявольським», і наділяє героя характерними рисами зовнішності: засмаглим під південним сонцем обличчям, багряним вбранням й дає йому у супровід двох слуг-маврів, які мають, звернімо увагу, не тільки темну шкіру, але й душі, чужі християнському милосердю. Є щось пекельне в тому, як охоче вони беруться виконувати найжорстокіші вказівки господаря.

Та на відміну від авторів «готики», Скотт розгортає дію в Англії, а не, скажімо, у ренесансній Італії чи Іспанії, як це було у них заведено у «класичних» творах цього жанру, він лише зрідка замикає її в обмеженому просторі старого замку, характерному топосі «готичних» творів, набагато частіше події розігруються під відкритим небом – скажімо, у зелених дібровах чи на лицарському турнірі. А головне, в романах Скотта практично відсутні містика, така важлива для Радкліф, Льюїса чи Волпола.

Зло, яке діється у «готичному» антуражі і є його невід'ємною частиною, він пояснює результатами людських діянь: «Люди часто звинувачують долю в наслідках своїх пристрастей», – говорить героїня роману Ребекка. Зловісна атмосфера, яка панує в замку Фрон де Бефа, – породження часу, який настав після норманського завоювання; це результат жорстокості переможців щодо переможених, яка, у свою чергу, провокувала жорстокість останніх. Скотт не перетворює Ульріку чи Буа-жільбера на демонів зла і пояснює негативні прояви їхніх понівечених душ суспільно-історичними факторами.

Увібрала в себе творчість Скотта і досвід «антикварного роману»: писаний знавцями старовини, він відзначався докладним її відтворенням на різних рівнях, у тому числі мовному.

Сюжети романів Скотта завжди вигадані, вони будуються на перипетіях долі головного героя, який, наражаючись на небезпеку, долає випробування і набуває життєвого досвіду. Але інтригуюча фабула не відсуває на другий план історичні події, бо саме вони становлять стрижень кожного твору. На відміну від авторів пригодницьких романів, захоплюючий сюжет не був для Скотта самоціллю. «На якого біса той сюжет, як не для того, щоб залучити до роману багато цікавого», – заявляв він. Залишаючись у своїх творах також істориком, Скотт надавав важливого значення їх пізнавально-інформаційній наповненості.

Центральні персонажі у романах Скотта теж завжди вигадані. Автор послідовно уникав виведення в цій ролі історичних діячів, бо це потребувало їхнього зображення і в повсякденно-побутових обставинах. Вони з'являються на сторінках його творів епізодично, але їх поява багатозначна, вона викликає поворот у розвитку подій і долі інших персонажів. Робилося це письменником для того, щоб вони поставали в історичному ореолі й сприймалися читачами як уособлення історичних сил і тенденцій. Мабуть, єдиний виняток становить образ французького короля Луї XI з «Квентіна Дорварда», занадто своєрідний і яскравий, щоб бути витісненим на периферію читацької уваги. Ці настанови діють і в романі «Айвенго». У коментарях здійснена спроба хоча б у загальних рисах окреслити, хто з героїв роману має прототипа серед дійсних історичних осіб, а хто є лише породженням авторської фантазії, хто змодельований у відповідності з історичними джерелами, а хто – з легендарними, фольклорними.

Часто історичні романи Вальтера Скотта тлумачать як певну типологічну єдність, з чим важко погодитись. Насправді між ними існують істотні відмінності не лише в тематиці, а й у структурі й поетиці. Не випадково їх здавна поділяють на групи чи цикли, виходячи в цьому з різних засадничих принципів – «національного», хронологічного, типологічного. Найдоцільнішим є поділ за типологічним принципом, що засновується на особливостях структури й стилю творів, на співвідношенні в них різних художніх систем. За цим принципом романи Скотта подаються як «уверлійські» (з історії Шотландії недалекого минулого, де вихідною є модель реалістичного роману XVIII століття) і середньовічні (де вихідною є модель романів готичних та пригодницьких). У романах першого циклу, де письменник значною мірою спирався на власні спостереження та розповіді старшого покоління, його малюнок набував життєвої повноти й рельєфності. Не останню роль у цьому зіграла традиція англійського просвітницького роману з його пильною увагою до побуту та звичаїв.

Та що далі він відходив від сучасності й рідної Шотландії, то «романтичнішими» (в узвичаєному розумінні) ставали його романи. Дедалі більшою мірою їх дія розігрується

скоріше в середньовічних декораціях, аніж у реальному життєвому середовищі, добре знаному й глибоко відчутому. Відповідно, характери персонажів втрачають у життєвій повноті й переконливості, перетворюються на уособлення лицарських ідеалів і чеснот. Дедалі частіше автор зловживає середньовічною екзотикою і драматичними ефектами, а також згадуваною вже «імпровізацією». І що далі занурювався він у глибину часу, то менше його цікавили конкретні історичні події, як це було в «уеверлійських» романах, і щоразу більше – узагальнений образ епохи. Втрачаючи у життєвій конкретиці, пізні романи В. Скотта вигравали у «видовищності» та у враженні, яке вони справляли на уяву читачів. У них Скотт не намагався перенести читача у минуле, він пропонував поглянути на нього як на серію яскравих і захоплюючих картин. Якщо метод Скотта в «уеверлійських» романах британські критики часом називають «історичним реалізмом», то в середньовічних – «декоративним медієвізмом» (не будемо вдаватися у дискусію щодо наукової коректності цих визначень і приймемо їх як описові). Свої пізні романи Скотт часто писав поспіхом, тому нерідко вони поступаються раннім і на рівні стилістики.

За словами відомого критика Леслі Стівена, перший «середньовічний» роман «Айвенго» став водночас і першим кроком на шляху Скотта «з бібліотеки до класної кімнати». Втім, всі романи Скотта здійснили цей шлях. Якщо в першій половині XIX століття ними зачитувалися найсерйозніші люди: критики, письменники, історики й філософи, знаходячи в них не лише естетичну насолоду, а й багату поживу для думки, то тепер вони стали надбанням переважно юного читача. І мало хто нині задумується над причинами цього явища, над тим, якими новаторськими були твори Скотта для його сучасників, які незвідані світи й горизонти відкривали вони перед літературою, і не лише англійською.

«Айвенго» дійсно у певних відношеннях поступається «шотландським» романам, та, незважаючи на оцінки критики, продовжує бути улюбленцем десятків поколінь читачів і тримати пальму першості за кількістю перекладів і видань. Скажімо, лише українською він дотепер перекладався двічі: у 1929 році А. Волковичем, на основі його скорочення й обробки, і згодом у повному обсязі Ю. Лісняком та Г. Лозинською.

Перший із середньовічних романів Скотта є водночас і кращим у цій групі. З'явившись 1820 року, «Айвенго» став важливою віхою на творчому шляху письменника. В ньому розширені як часові, так і географічні обрії його романістики: досі Скотт писав романи з історії Шотландії, причому її недалекого минулого, лише зрідка виходячи за межі XVIII століття. Тоді він вважав недоцільним заглиблюватися в історію більше, ніж на час життя одного покоління (60 років, хоча й постійно виходив за окреслені ним самим межі). Саме така часова дистанція, на його думку, давала можливість показати відмінність тодішнього життєвого устрою, зберігаючи водночас відчуття причетності до зображуваної доби, відомої сучасникам з розповідей батьків і дідів.

В «Айвенго» він відступає від своєї попередньої настанови: дія тут відбувається у XII столітті, у глибині Середньовіччя. До того ж письменник зображує тут Середньовіччя англійське, тобто виходить за межі шотландської тематики. Скотт і після «Айвенго»

звертатиметься до неї, щоправда, вже до давніших епох життя своєї батьківщини. Однак тепер він писатиме переважно романи з історії Англії («Кенілворт», «Монастир», «Вудсток», «Пертська красуня» та інші), а також з історії інших країн: Франції («Квентін Дорвард»), Швейцарії («Анна Гайерштайн»), з історії Хрестових походів («Талісман», «Граф Роберт Паризький»), проте головними героями у цих творах залишатимуться, як правило, шотландці. В «Айвенго» шотландців немає, і шотландська тема у романі реалізується імпліцитно.

Про складнощі, які перед ним постали при написанні «середньовічного» твору, Скотт сам розповів читачеві в авторській передмові. Уперше він мав справу з епохою, про яку не збереглося «живих» свідчень, і міг спиратися лише на історико-літературні джерела, наприклад на монографію Генрі, яку він згадує у вступному слові; не меншою мірою у пригоді стали художні тексти, насамперед «Кентерберійські оповідання» Чосера. У сукупності вони допомогли «одягти» героїв, побудувати й облаштувати їхні житла, організувати розваги тощо. Розмірковуючи над тим, як знайти золоту середину між осучасненням матеріалу і надмірною його архаїзацією, яка загрожувала зробити роман нечитабельним, Скотт вирішив активізувати традиції зображення Англії та англійців у добре знайомих усім жителям Британії Чосера та Шекспіра, тобто письменників, які жили на два-три століття пізніше за час дії «Айвенго», у них же він знаходить лексико-стильові ресурси для стилізації мови своїх персонажів «під старовину». На жаль, значна частина архаїзмів та інших засобів цієї доволі різноманітної стилізації при перекладі була втрачена, часом свідомо – заради полегшення сприйняття тексту сучасними читачами.

В «Айвенго» виняткова масштабність і багатогранність у відтворенні цілої історичної епохи поєднуються з глибиною та переконливістю її художнього витлумачення. Дія роману відбувається в останній чверті XII століття, десь у 1191–1192 роках, але, за небезпідставним твердженням автора, він створив картину англійської історії того її періоду, що настав після завоювання країни норманами (в середині XI століття), «змішав звичаї двох чи трьох століть і приписав правлінню Річарда I явища, які мали місце або значно раніше, або значно пізніше зображуваного часу». Історичний контекст у необхідному письменникові освітленні Скотт прояснює сам: через авторські коментарі на початку першого розділу і далі у тексті. Він писав ще в ті часи, коли письменник не вважав за потрібне самоусуватися з твору й удавати, ніби художня реальність сама розгортається перед читачем. Тут маємо традиційний тип нарації, де високоактивна роль належить авторові. Він веде оповідь, перериваючи хід подій своїми коментарями, пояснює, ставить необхідні наголоси тощо. До цього треба додати, що Скотт підкреслює часову відстань між зображуваними подіями і сучасністю; його голос – це відсторонений коментар людини, яка перебуває на історичній відстані, така позиція має забезпечити їй об'єктивність. Водночас він акцентував увагу читачів на тих рисах поведінки чи побуту людей минулого, які різняться від сучасних, адже він завжди мав на меті показати своєрідність кожної епохи, її власний колорит.

Не заглиблюючись в історію Англії, слід нагадати, що під час Великого переселення

народів (у III–VII століттях) на Британських островах розселилися германські племена англів і саксів, які згодом утворили свої королівства. В 1066 році Англія зазнала останньої навали – на острів вдерлося військо норманського герцога Вільгельма Завойовника, який у битві при Гастінгсі розгромив англосаксів і захопив країну. І хоча з часу завоювання минуло вже майже півтора століття, його наслідки даються взнаки на кожному кроці. Країну роздирають гострі суперечності – етнічні, соціальні, політичні, мовні, культурні. Нормани, що завоювали Англію, прийшли не зі Скандинавії, а з герцогства Нормандія на півночі Франції. Вони принесли з собою французьку мову й вищу за рівнем французьку лицарську культуру. Звідси їхнє зверхнє ставлення до саксів. Це протистояння норманів і саксів В. Скотт слушно розкриває не лише як національне, а й як соціальне. Завойовники знищили більшість саксонської знаті, заволоділи її землями й замками, й хоча деякі давні роди (як Седрік Сакс та Етельстан Конінгсбурзький) і вціліли, автор все ж небезпідставно твердить, що «сакси збереглися саме як простолюди». їхня спадкова знать із її патріархальною культурою близька до народу, і вони спільно протистоять норманському лицарству й норманові королю. Саме це засвідчують і перші сцени роману, де діють віддані Седріку слуги – свинопас Гурт та блазень Вамба – і вперше з'являється норманський лицар-храмівник Буа-Жільбер.

Чотири покоління людей змінилися з часу норманського завоювання, пише Вальтер Скотт, проте нормани все ще почувають себе чужинцями на цій землі й поведуться як загарбники. Вони все ще дивляться на неї як на воєнну здобич, і в цьому – причина жорстоких злочинів і моральної деградації норманської верхівки. Безпечно вони почуваються лише за міцними мурами замків, які нагадують розбійницькі кубла, як, наприклад, замок барона Фрон де Бефа. їхній зарозумілість і розбещеність автор протиставляє простоту й чистоту звичаїв саксів. Але слід зауважити, що за всієї симпатії до саксів В. Скотт їх не ідеалізує: вони – неосвічені, схильні до обжерливості (останнє письменник вважав також рисою сучасних англійців), пасивні.

А проте в цьому світі взаємної ненависті й боротьби починають торувати собі шлях об'єднавчі процеси й тенденції, яким автор приділяє особливу увагу. Серед молодих саксів з'являється потяг до звичаїв і культури норманів; і головний герой твору Айвенго, син Седріка Сакса, стає лицарем короля Річарда. Сам того не підозрюючи, він «пробиває стіну» відчуженості між саксами й норманами і сприяє примиренню між ними. Але особлива роль у доланні взаємовідчуження та ворожнечі належить королю Річарду Лев'яче Серце, якого письменник відверто ідеалізує. У Скотта цей історичний персонаж вважає себе королем уже не лише норманів і саксів, а є символом того поєднання, з якого формується англійський народ та його державність. Тим самим політика Річарда в інтерпретації Скотта стає зламом в історії Англії і уможливорює формування англійської нації.

Тут доречно згадати про тлумачення Вальтером Скоттом історичних процесів і закономірностей, про його концепцію історичного розвитку. Скотт розумів історію як поступальний рух людства від варварських форм життя до форм цивілізованіших, від

грубих і жорстоких звичаїв до гуманніших і витонченіших. На цьому шляху можливі зупинки й навіть відступи, поступ відбувається за умов протистояння старого й нового, яке, загострюючись, переростає у конфлікти – соціальні, релігійні, політичні тощо. Це – зламні моменти історії, і саме на них, як правило, зосереджує увагу письменник. Однак, зображуючи їх, він не пристає на бік жодної зі сторін і ставиться до них з однаковою толерантністю, адже історична й моральна правда, на його думку, не буває на боці лише когось одного. Поступ, у розумінні Скотта, – це ніби рівнодіюча різноспрямованих сил, він можливий лише за умови компромісу між супротивниками. Підтвердження цього Скотт убачав у перебігу англійської революції XVII століття, що завершилася славною революцією 1688 року, компромісом конфліктуючих сторін. Сто років по тому, вже за життя письменника, історія майже повторилась у Франції.

Автор віддає належне мужності й самовідданості, з якими його герої обстоюють свої ідеї, але якщо їхні нетерпимість і фанатизм ведуть до кровопролиття, він їх засуджує. Об'єктивність Скотта в цьому можна порівняти з гомерівською, але вона зовсім не свідчить про відсутність авторської позиції. Один з основних критеріїв, за якими Скотт судить своїх героїв, – це їхня відповідність загальнолюдським моральним нормам і цінностям, які чинні однаковою мірою і в Середні віки, і в XIX столітті. Це – чесність, вірність слову й переконанням, шляхетність, гуманність, здоровий глузд. Форми їхнього прояву в різні епохи можуть бути різними, але їхня сутність залишається незмінною.

Другий з основних критеріїв автора полягає в тому, наскільки дії і прагнення героїв відповідають поступові історії. Ці два критерії у нього взаємопов'язані. Так, високими моральними якостями Скотт нерідко наділяє прибічників історично приречених сил та ідей, але їхня висока моральність не рятує їх від поразки. Хоч би яку повагу викликали у нас чесноти Седріка Сакса – його сміливість, принциповість, мужність, – але повернути хід історії назад вони не можуть, як не можуть відновити на англійському престолі саксонську династію королів. І останній представник цієї династії Етельстан, призначений леді Ровені Седріком Саксом у чоловіки, попри певні прояви мужності й благородства, зображений у романі скоріше в комічних, аніж у героїчних, тонах. Та й сам Етельстан не прагне королівського трону – ця династія вже виродилася, показує В. Скотт, і Седріку це теж час зрозуміти.

«Айвенго», перший роман про англійську історію, був написаний шотландцем. Відгуки в англійській пресі на цей твір містили цікаву думку: Скотт досяг успіху в тому, що не під силу було іншим його співвітчизникам: взяти реванш у англійців. Відомі конфліктні історичні стосунки двох країн, невдалі спроби якобітів (прихильників шотландської королівської династії) відвоювати корону, остання з яких мала місце у 1745 році, лише за півстоліття до появи перших творів Скотта; відоме також негативне ставлення англійців до емігрантів з економічно слабшої Шотландії (про це можна прочитати в романах іншого видатного шотландця Тобайаса Смоллетта, який сам зазнав цієї долі). Проте романи Скотта і про Шотландію, і про саму Англію англійці сприйняли із захопленням. Та головне, зазначають британські критики, саме шотландець Скотт дав англійцям уявлення про їхні

національні витоки, про їхніх предків, витворив образ «старої доброї Англії» – передусім у романі «Айвенго». Цей образ міцно закріпився у їхній свідомості, так само як і у свідомості людей за межами Великої Британії.

При створенні «Айвенго» Скотт задіяв різного роду і походження літературні джерела: і лицарські романи, привезені до Англії норманами, і англосаксонський епос, який розвивався до їхнього завоювання, і згадки про міфологію давнішого, кельтського періоду. Тим самим він доносить до читачів, що історія Англії – це цілий ланцюг завоювань, що тут проживали і проживають різні народи і етноси, які робили свій внесок у формування англійської культури, мови і загалом нації, що це є процесом, який триває здавна і не зупиняється досі.

Скотт створює образ Англії на певному зрізі історії, уведеного до невинного плину часу, проте існує певний стрижень, якого час не торкається. Цей стрижень намічений цитаціями та алюзіями із Біблії, а персоніфіковане втілення позачасова моральна ідея отримує в образі Ребекки, яка стає в романі також уособленням милосердя і вірності, про які більшість персонажів забули у змальований кризовий час. Вона ж озвучує її словами, зверненими наприкінці роману до Буа-жильбера. «твою волю збуджує мінлива течія людської думки, – говорить вона, – а моя воля спирається на скелю вічності». Час, коли відбувається дія роману, сповнений жорстокості, жорстокість існувала й в інші епохи, нагадуванням про що стає доля гнаних євреїв. «Єврейський» мотив загалом відіграє важливу роль у романі: він ілюструє те, що навіть позбавлена власної землі нація зберігає свою духовну й культурну ідентичність. Водночас він звучить і засудженням будь-яких форм національно-етнічної чи релігійної нетерпимості.

Порівняно з романами «уверлійського циклу» композиція «Айвенго» має суттєві відмінності. Тут немає розгорнутої експозиції з картиною мирного приватного життя. Історія, її процеси й колізії присутні в романі вже з перших сторінок. Центральний герой, ім'ям якого названо твір, з'являється не в родинно-побутовому оточенні, а як загадковий незнайомець і виконавець місії короля Річарда. Дія з перших же розділів набуває динаміки й драматизму. Розгалужений сюжет витворюється з переплетіння кількох сюжетних ліній, які формуються на основі мотивів різного походження і характеру, що дозволяє авторові широко представити епоху, зобразити її життєвий устрій і звичаї, суперечності й конфлікти.

Перший мотив можна визначити як «відвоювання головним героєм нареченої»; цей мотив втілюється в сюжетній лінії Айвенго й леді Ровени, навколо якої й розгортається фабула твору. Подібний мотив присутній майже в усіх романах Скотта; в ньому поєднані елементи, характерні для сюжетобудови любовного й авантюрно-пригодницького романів, найдавніших різновидів романного жанру. Головна функція цього мотиву – переважно «технічна»: надавати твору сюжетної цілісності й тримати в напрузі увагу читача.

Другий мотив – відвоювання влади королем – це лінія боротьби за трон короля Річарда Лев'яче Серце з принцом Джоном і феодалами, які скористалися тривалою відсутністю

короля в країні (він брав участь у Третньому хрестовому поході й, повертаючись, потрапив до австрійського полону). Його правління започатковує нову добу в історії країни. Функція цього мотиву – висловити історичну концепцію твору, доміную його ідейного змісту.

Третій – історія красуні-еврейки Ребекки, яка стала жертвою насильства лицаря-храмівника Буа-Жільбера. Ця лінія передусім характеризує епоху Середньовіччя з його забобами й жорстокими звичаями, засуджує релігійну й національну нетерпимість.

І нарешті, четвертий – мотив фольклорного походження, запозичений Вальтером Скоттом з англійських народних балад про Робіна Гуда, який виступає в романі під ім'ям Локслі.

Усі ці мотиви існують у романі не осібно – вони переплітаються, підсилюють та увиразнюють один одного. Усі разом вони з можливою повнотою і конкретністю підкреслюють основну ідею твору – ідею подолання протистоянь і необхідності згоди основних суспільних сил. Уособленням цієї ідеї в романі виступає король Річард – реальна історична особа. Проте тут слід сказати, що цей образ – ідеалізований і має великі розбіжності зі своїм історичним прототипом. Реальний Річард Лев'яче Серце відзначався винятковою навіть для свого часу войовничістю і все життя провів у війнах, які призвели королівство до розорення. А у Скотта – це мудрий правитель, який перший усвідомлює себе не королем норманів, а норманів і саксів, тобто всього англійського народу. Він заявляє Седріку: «Ні, благородний Седріку, я – Річард, король Англії. І від щирого серця бажаю, щоб усі сини Англії жили в мирі та злагоді...»

У такому тлумаченні образу короля Скотт наслідував традицію. Письменник не прагнув ламати стереотипи, що склалися у людей про ту чи іншу епоху, про тих чи інших історичних осіб, а волів спиратися на вже існуючі в їхній свідомості уявлення, часто зафіксовані у фольклорі. Аналіз романів Скотта, зокрема й «Айвенго», свідчить, що письменник часто не тільки оперував існуючими уявленнями про події та героїв, а й використовував сюжетні блоки літературного чи фольклорного походження, дещо видозмінюючи їх і наповнюючи потрібною йому інформацією – історичною, моральною, соціальною тощо. Так, уже зазначалося, що в тканину роману Скотт вшив легенду про Робіна Гуда. А щодо сюжетної лінії про прекрасну єврейку Ребекку та її батька, жорстокого, але чадолюбного лихваря Ісаака, то вона здавна існує в англійській літературі, зокрема в п'єсах К. Марло «Мальтійський єврей» та В. Шекспіра «Венеціанський купець».

Та наскрізна провідна ідея роману – це ідея формування із середньовічного хаосу племен та етносів, різних суспільних прошарків і станів англійської нації, єдиної англійської народності й англійської державності.

Читачі й дослідники доробку Скотта давно помітили, що в багатьох його творах центральні персонажі з художнього погляду поступаються персонажам другого плану; не є винятком і роман «Айвенго». Головний герой переважної більшості романів Скотта – юнак привабливої зовнішності, наділений багатьма чеснотами, що викликають повагу в усі часи.

Він – порядний, хоробрий, чесний, добрий, розсудливий, шляхетний, що незмінно забезпечує йому читацьку симпатію. Як правило, він не має твердих політичних, національних чи релігійних переконань, а родинні, дружні стосунки чи моральні зобов'язання пов'язують його з представниками ворогуючих таборів. Перебуваючи в епіцентрі історичного конфлікту, він зберігає безсторонність та об'єктивність, і в його судженнях ми часом чуємо голос самого автора.

Образи головних героїнь – теж неглибокі й малоіндивідуалізовані. Як і чоловіки, вони наділені високими моральними чеснотами, добре виховані, цнотливі й гарні. Простежується певна відповідність між зовнішністю героїнь та їхніми характерами й поведінкою. Це два поширені в романтичній літературі жіночі типи: чарівні синьоокі білявки з лагідним характером, що не здатні до рішучих дій, але можуть чинити пасивний опір волі батьків, коли йдеться про їхнє особисте щастя; і чорноокі й темнокоші красуні, наділені бурхливим темпераментом та незалежним характером; дещо ексцентричні у своїй поведінці, вони здатні до активних дій. Втім, ніхто з них ніколи не переходить межі благопристойності, як її розуміли сучасники Скотта. Часом ці два типи героїнь співіснують в одному романі, створюючи одна для одної вирашний контраст, як це ми бачимо в образах Ровени і Ребекки. Проте Ребекка виглядає яскравішою, вона чи не найпримітніший образ у романі. Тому не дивно, що саме їй були віддані симпатії читачів, а переробки роману для сцени, популярні у XIX столітті, закінчувалися шлюбом Вілфреда Айвенго не з Ровеною, а з Ребеккою. Та треба сказати, що художня структура образу Ребекки не особливо складна. Виграшності йому додає ситуативний контекст: вона жертва релігійних і расових забобонів і виступає в ролі носія позачасової ідеї гуманності.

Давно помічено, що більш яскраві у Скотта образи другого плану, вписані в історичне тло й побут доби. Підраховано, що романи Скотта населяють близько 2800 персонажів, створених його творчою уявою. І практично кожен із них індивідуалізований, незалежно від того, яке місце в сюжеті посідає. Вміння Скотта створювати колоритні образи було поціноване ще його сучасниками, які навіть називали його «Шекспіром роману», що за часів романтизму було чи не найвищою похвалою. Створюючи їх, Скотт, як правило, спирався на соціо-психологічні типи, які здавна існують у мистецтві, – скажімо, наділений чеснотами батько родини, благородний розбійник, жорстокий лихвар, скривджена дівчина, спритний слуга тощо. Водночас письменник моделює їхні типи у відповідності до епохи, яку вони представляють, наділяє їх становою атрибутикою, відповідною суспільному укладу зображуваної епохи. Інваріантами цих архетипів можна вважати в «Айвенго» і Седріка Сакса, й Ісаака, й Робіна Гуда, і Ровену з Ребеккою, й Вамбу. Це – основний механізм «закладання» у певний образ історичного змісту, «колориту часу», який практикує Скотт.

Про співвідношення в людині непідвладного часу й історично змінного Скотт писав ще в романі «Уеверлі» і потім неодноразово повертався до цього. Стрижень людської природи він вбачав у пристрастях, які не змінюються: любов завжди залишається любов'ю, а ненависть – ненавистю. Але прояви цих пристрастей суттєво відрізняються залежно від

суспільних умовностей того чи іншого моменту історії. Тому Скоттів метод нанесення «прикмет часу» на існуючі літературні типи не лише полегшував йому роботу, а й сприяв унаочненню відмінностей між людьми різних епох.

У багатьох поколінь читачів виникало питання: наскільки намальована Вальтером Скоттом у романі «Айвенго» картина Середньовіччя відповідає дійсності? Сучасники не сумнівалися в її вірогідності, вони були переконані, що для автора «Айвенго» таємниць в історії не існує. Але з часом ставало все очевидніше, що і його обізнаність з історією неповна, що в його романах чимало неточностей, похибок, домислів, що нерідко він досить вільно поводився з історичними фактами й постатями. Наскільки картина англійського XII століття умовна, можна судити вже з того, що витворювалася вона Скоттом переважно на основі джерел пізнішого періоду, і скоріше відповідає XIV – XV століттям. Та в найсуттєвішому – у відтворенні духу й колориту епохи, в осягненні історичних процесів – Скотт виявив глибоке розуміння історії, причому не як учений-історик, а як митець, що створив у романі панорамний художній образ англійського Середньовіччя, по-своєму переконливий і правдивий.

Наталія Білик

Передмова

Досі автор «Уеверлі»[1 - «Уеверлі», перший роман Скотта; «автор Уеверлі» – В. Скотт (див. передмову).] мав незмінний успіх у читачів і його можна було справедливо вважати улюбленцем долі в обраній ним галузі літератури. Проте зрозуміло, що прихильність читацької публіки, яка надміру часто бачить його ім'я на сторінках книг, рано чи пізно могла згаснути. Раніше автор звертався до шотландських звичаїв, шотландського діалекту і шотландських характерів, щоб надати своїм творам якоїсь новизни; проте така однобічність, безперечно, врешті-решт мала призвести до одноманітності та повторень і змусити читача заговорити мовою Едвіна[2 - Едвін – герой поеми ірландського поета томаसा Парнелла (1769–1718) «Казка у старовинному англійському стилі» (1729).] з «Повісті» Парнелла:

На цьому баєчці кінець!
Хоч ти завзятий брехунець,
Та язика припни!

Ніщо не може бути більш небезпечним для репутації професора образотворчих мистецтв і

музики (звичайно, якщо він здатний цього уникнути), аніж надане йому довічне звання митця-маньєриста[3 - Митець-маньєрист – тут митець, що вживає виключно одну манеру письма.] або думка, що він може бути митцем лише в одній і дуже вузькій галузі. Публіка взагалі схильна вважати, що митець, який здобув її похвалу за одну оригінальну композицію, саме завдяки своєму таланту не здатний звернутися до інших тем. Публіка несхвально ставиться до тих, хто її розважає, коли вони намагаються урізноманітнити у свої засоби творчості; це видно з нищівних суджень, що лунають на адресу акторів або художників, коли вони наважуються спробувати себе в новій галузі, аби розсунути обрії своєї мистецької царини.

У такому погляді є частка правди, як і в усіх загальноприйнятих поглядах. У театрі нерідко буває, що актор, наділений відповідною зовнішністю для виконання комедійних ролей, саме через це позбавлений надії на успіх у трагедії. Так само і в живописі або в літературі художник чи поет нерідко володіє лише обмеженим набором зображувальних засобів і способів передачі настрою, що, відповідно, обмежує і вибір предметів, які змальовуються. Проте набагато частіше ті обдарування, що привели людину до успіху в одній галузі, дарують їй успіх і в інших. Це значно більшою мірою стосується театру, ніж літератури, оскільки тут автор не обмежений у своїх пошуках ні рисами свого обличчя, ні статуєю, ні таким способом тримати пензель, що відповідає лише певному набору сюжетів.

Можливо, ці роздуми неправильні; проте, у всякому разі, автор відчував, що коли б він обмежився шотландськими темами, то повинен був би не лише набриднути читачам, але й зменшити ті можливості, якими він володіє для розважання публіки. В країні, де панує освіта, де люди щомісяця мають змогу насолоджуватися плодами творчості багатьох талантів, – нова тема, яку автору пощастило здібати, подібна до джерела в пустелі:

Благословляючи долю, щастя в ньому вбачають.[4 - Благословляючи долю, щастя в ньому вбачають. – Перефразований рядок з трагедії Джозефа Аддісона «Катон» (1713).]

Проте коли люди, коні, верблюди та рогата худоба скаламутять це джерело, його вода не смакуватиме тим, хто щойно пив її з насолодою; а той, хто відкрив це джерело, повинен знайти нові і таким чином підтвердити свій талант, якщо він хоче зажити шани у своїх співгромадян.

Якщо письменник, творчість якого обмежується певним набором тем, прагне зберегти свою репутацію, по-новому описуючи сюжети, які вже принесли йому славу, – його, безперечно, спіткає невдача. Якщо вся руда ще не вичерпана, то сам рудокоп, без сумніву, вже підупав на силі. Якщо він намагається наслідувати ті прозаїчні твори, що колись привели його до успіху, то йому доведеться «дивуватися з того, що успіху вони більше не мають»[5 - «...Дивуватися з того, що успіху вони більше не мають» – рядок з поеми Семюела Джонсона (1709–1784) «Намарність людських бажань» (1749), присвячені шведському королю Карлу XII, який у 1718 р. був смертельно поранений під

Фредерікшельдом.]. Якщо ж він спробує по-новому зобразити старі теми, то невдовзі зрозуміє, що вже не може писати просто, природно і красиво, і буде змушений вдатися до карикатур, щоб досягти бажаної новизни. Отже, прагнучи уникнути повторів, він втрачає природність. Певно, немає потреби перераховувати всі причини, з яких автор шотландських романів, як його інколи називають, спробував написати роман на англійську тему. Водночас він намагався зробити свою спробу якомога успішнішою, представивши читачам задуманий ним твір як своє нове дітище, яке вони мають полюбити; він хотів, щоб упереджене ставлення, чи то на користь автора, чи проти нього, жодною мірою не вплинуло на справедливую оцінку нової книги автора «Уеверлі». Але згодом він відмовився від цього задуму з причин, про які піде мова пізніше.

Автор вибрав для зображення епоху Річарда I [6 - Річард I Лев'яче Серце (1157–1199) Плантагенет – англійський король з 1189 р.]: це час, щедрий на героїв, чиї імена зацікавлять широке коло читачів, і до того ж позначений різкими суперечностями між саксами-землеробами і норманами-землевласниками, що не бажали ані родичатися з переможеними, ні визнавати їх рівними собі людьми. Думка про цю суперечність була запозичена з трагедії талановитого і нещасливого Логана «Рунемед» [7 - ...Трагедії талановитого і нещасливого Логана «Рунемед»... – У цій драмі автор побачив зображення ворожнечі між саксонськими і норманськими баронами. – Джон Логан (1748–1788) – шотландський літератор і проповідник, чия духовна кар'єра не склалася, зокрема через неохвальне ставлення шотландської церкви до театру. У першому акті «Рунемеди» (1783) саксонські й норманські дворяни виходять з протилежних боків сцени.], що присвячена цьому історичному періоду; у драмі автор побачив зображення ворожнечі між саксонськими і норманськими баронами. Проте, наскільки відомо, в цій трагедії немає протиставлення почуттів і звичаїв цих племен; до того ж зображення саксів, як пихатих і войовничих вельмож, вочевидь є грубим насильством над історичною правдою.

Адже сакси вижили саме як простолюдини; щоправда, деякі древні саксонські родини зберегли багатство і владу, але їхнє становище було винятковим порівняно з пригнобленим станом усього народу. На думку автора, якщо він виконає своє завдання, читача має зацікавити це зображення одночасного існування на одній землі двох племен: переможених, з їхніми простими, вільними і грубими звичаями, і переможців, відомих своєю пристрастю до воєнних подвигів, до бойової слави – тобто до всього, що могло зробити їх взірцем лицарства. І ця картина, доповнена описом інших характерів, що були природними для того часу і тієї країни, могла б привабити читача своїм розмаїттям, якби автор, зі свого боку, змалював її досить виразно.

Однак останнім часом саме Шотландія була, здебільшого, місцем подій так званого історичного роману; і тому передмова містера Лоренса Темплтона [8 - Збирач старовини Лоренс Темплтон з Кемберленда – герой роману Скотта «Антикварій».] є тут вельми доцільною.

Щодо цієї передмови, то читач повинен дивитися на неї як на висловлення поглядів і

задумів автора, який вдався до цієї літературної спроби, не сподіваючись на те, що йому пощастить повною мірою досягти поставленої мети. Навряд чи потрібно зазначати, що він не має наміру видавати містера Темплтона за особу, яка реально існує. Втім нещодавно якийсь анонімний автор зробив спробу написати продовження «Оповідей шинкаря»[9 - Втім нещодавно якийсь анонімний автор зробив спробу написати продовження «Оповідей шинкаря» – цикл із 6 романів, що виходили трьома серіями («Пуритани», «Единбурзька в'язниця», «Ламермурська наречена», «Легенда про Монтроза» та ін.) й містили оповіді, нібито зібрані й опубліковані двома шкільними вчителями. Наприкінці 1819 р. З'явився новий випуск цієї серії – підробний, що спростувати було нелегко, бо автор «Уеверлі» зберігав інкогніто. Причиною інциденту була конкуренція між двома видавничими домами.]. У зв'язку з цим можна припустити, що ця посвята вважатиметься такою самою містифікацією і звабить дослідників іти хибним шляхом, змушуючи їх думати, що перед ними – витвір нового шукача успіху.

Після того як більша частина цього роману була завершена і опублікована, видавці, які вважали, що книжка матиме успіх, не погоджувалися з тим, щоб роман вийшов як анонімний твір. Вони переконували, що книжку не можна позбавляти тієї переваги, якої надає їй авторство творця «Уеверлі». Автор не дуже наполегливо опирався їхнім умовлянням, позаяк він почав думати (разом з доктором Вілером з чудової повісті міс Еджворт «Спритність»)[10 - «Trick upon trick» у Скотта, «sham upon sham is too much for any man» у Марії Еджворт (1767–1849), ірландської письменниці, яку Скотт особливо поцінував за вміння зображати звичаї і національні типи своєї країни.]), що «хитрощі, додані до хитрощів», можуть покласти край терпінню поблажливої публіки, яка може запідозрити, що автор нехтує її прихильністю. Тому книжка з'явилася просто як один з романів «Уеверлі», і було б невдячно з боку автора не зазначити, що її прийняли так само прихильно, як і попередні його твори.

Примітки, що можуть допомогти читачеві краще зрозуміти характер єврея, тамплієра, капітана найманців – або, як їх називали, вільних товаришів – та ін., подані у стислій формі, адже будь-які відомості з цієї теми можна знайти у книгах із загальної історії.

Той епізод роману, що мав успіх у багатьох читачів, автор узяв зі скарбниці старовинних балад. Я маю на увазі зустріч короля з ченцем Туком у домівці цього веселого відлюдника. Сюжет цієї оповіді як такий можна зустріти у всі часи та в усіх народів, що намагаються перевершити одне одного, описуючи подорожі перевдягненого монарха, який, з цікавості або заради втіхи спускаючись у найнижчі прошарки суспільства, переживає пригоди, цікаві для читачів або слухачів через суперечність між саном короля та його зовнішнім виглядом. Східний оповідач розказує про мандрівки перевдягненого Гаруна ар-Рашида[11 - Гарун ал-Рашид – каліф Багдада; Месрур – його головний евнух; Джафар – великий візир; володар правовірних – Магомет; історія «Il Bondocani, or the Calif Robber» (robber, англ. – грабіжник, розбійник) з'явилася в серії «Нові арабські ночі» (1812). Про пригоди перевдягненого Якова V (1513–1542), короля Шотландії, Скотт розповів у поемі «Діва озера» (1810).] і його вірних слуг, Месрура і Джафара, нічними вулицями Багдада; у

шотландській легенді розповідається про подібні пригоди Якова V, який під час таких подорожей прибирав ім'я пана Баленгейха, побідно до того як володар правовірних, коли бажав зберегти інкогніто, був відомий під іменем Іль Бон-докані. Французькі менестрелі також не обійшли увагою цю знамениту тему. Повинні існувати норманські витоки шотландського віршованого оповідання «Rauf Colziar», у якому Карл зображується як убогий гість вугляра. Інші подібні твори немовби наслідують згадану повість.

У старій добрій Англії існує безліч таких народних балад. Вірш «Староста Джон», згаданий єпископом Персі[12 - Томас Персі (1729–1811) – єпископ Драмора (Ірландія) і фольклорист, у 1765 р. видав книгу «Пам'ятки старовинної англійської поезії» («Reliques of Ancient English Poetry»), яка кілька разів перевидавалася на зламі XVIII—XIX ст.] у книзі «Пам'ятки старої англійської поезії», присвячений подібному випадку; окрім цього, існують «Король і Бам-вортський кушнір», «Король і Менсфілдський мірошник» ті інші твори на цю саму тему. Але той твір, якому автор «Айвенго» завдячує в першу чергу, є на два століття старшим за перелічені вище.

Вперше він був опублікований у цікавій збірці давньої літератури, складеній завдяки спільним зусиллям сера Егертона Бріджа і містера Хейлзвуда. Ця збірка виходила у вигляді періодичного часопису під назвою «Британський бібліограф». Звідти її передрукував вельмишановний Чарлз Генрі Хартшорн, видавець дуже цікавої книги «Старовинні оповіді у віршах, надрукованих головним чином за першоджерелами, 1829 р.». Містер Хартшорн не зазначає для уривка, що нас цікавить, жодного іншого джерела, окрім публікації в «Бібліографі» під назвою «Король і відлюдник». Стислий переказ цього уривка покаже його подібність до сцени зустрічі короля Річарда з ченцем Туком.

Король Едуард (невідомо, який саме з королів, що мали це ім'я, але за характером і поведінкою можна визначити, що це Едуард IV[13 - Едуард IV (1442–1483) – англійський король з 1461 р.]) вирушив зі своїм почтом на бучні лови у Шервудський ліс[14 - Шервудський ліс – місце дії балад про Робіна Гуда.], де, як то нерідко буває з королями в баладах, натрапив на слід дуже великого і прудкого оленя; король гнав за ним доти, поки не загубив свій почет і не загнав до смерті хортів і коня. Надвечір король опинився сам-один у темній діброві. Відчувши неспокій, природний за такої ситуації, король згадав розповіді про те, що подорожні, які бояться залишитися вночі без даху над головою, моляться святому Юліанові, який у католицькому календарі вважається головним домовласником і надає притулок усім заблуканим мандрівникам – за умови, що вони викажуть йому належну пошану. Едуард помолився і, певно, завдяки прихильності цього святого надібав вузьку стежину, яка привела його до келії ченця, що стояла біля лісової каплички. Король почув, як побожний чоловік разом з товаришем, що поділяв його самотність, перебирає у келії чотки, й уклінно попросив надати йому притулок на ніч.

– Моя оселя не годиться для такого шляхетного пана, – мовив відлюдник. – Я тут живу у спокої, харчуюся корінням та корою і не можу прийняти в себе навіть убогого жебрака, хіба що рятуючи його від смерті.

Король поцікавився, як йому потрапити до найближчого міста. Зрозумівши, що шлях туди знайти важко навіть ясного дня, він мовив: чернець хай там собі як хоче, а він, король, буде його гостем на цю ніч. Відлюдник погодився, проте натякнув, що, якби він не носив чернечого одягу, то не зважив би на погрози, і що погоджується він не з остраху, а просто щоб показати смиренність.

Короля впустили до келії і дали йому два оберемки соломи, щоб він влаштувався з усією можливою зручністю. Він заспокоював себе тим, що тепер принаймні має дах над головою, і що

Розвидниться невдовзі.

Проте скоро в гостя з'явилися інші забаганки. Він вимагає вечере, кажучи:

Про одне не забувайте:
Що б удень я не робив,
Та вночі я веселюся.

Втім, хоч він і сказав, що любить смачно попоїсти, а також що він – королівський челядинець і заблукав під час ловів, проте не зміг випросити у скнари-ченця нічого, крім хліба та сиру, які не здалися йому надто привабливими. Ще менше привабив його «тверезий трунок». Врешті-решт король став вимагати, щоб господар відповів йому на питання, яке гість невпинно задавав йому:

Не полюєш ти дичину?
Ну, то це твоя провина!
Ти живеш серед діброви,
Де ніхто тебе не зловить;
Як лісничий ляже спати,
Можеш вільно полювати.
Певно, добрий ти стрілець,
Хоч за одягом чернець.

У відповідь чернець висловлює підозру, що гість хоче дізнатися, чи не переступав він мисливські закони; якщо звістка про це дійде до короля, йому, ченцю, напевне, таки вкоротять віку. Едуард запевняє відлюдника, що збереже його таємницю, і знов домагається, щоб він почагував його олениною. Чернець не погоджується, посилаючись на свої обітніці, і продовжує заперечувати:

Молоко саме лиш п'ю,
А дичини я не б'ю.
Біля вогнища погрійся,

Рясою моею вкрийся
І тихенько спи собі.

Слід гадати, що тут у рукописі є пропуск, бо незрозуміло, що ж урешті-решт спонукає впертого ченця задовольнити королівське бажання. Але, мовивши, що його гість – «хлопець хоч куди», богобоязкий чернець частує його всім найкращим, що є у сховку. На столі з'являються дві свічки, білий хліб і пироги; на додачу ще й солонина та свіжа оленина, від якої вони відрізають найкращі шматочки.

– Мені довелося б жувати сухий хліб, – сказав король, – якби я не випросив у тебе твоєї мисливської здобичі. От тепер це буде справжня королівська вечеря, якщо знайдеться щось випити.

Чернець залюбки погоджується і наказує служникові витягти з потаємного сховку біля його ліжка барильце в чотири галони; і тоді всі троє гуляють на славу. У цій пиятиці головує чернець, який стежить за тим, щоб кожній випитій склянці передували урочисті слова. Цими веселими приповідками вони супроводжували своє застілля, як це робиться в наш час за допомогою тостів. Один каже «Fusty bondias»[15 - Латинська фраза, що не має смислу.], інший має відповісти «Убий пантеру»; чернець добре поглузував з неухважності короля, який весь час забував слова цієї священної церемонії.

Так весело минає ніч. На світанку, прощаючись зі своїм люб'язним господарем, король запрошує його до двору, обіцяючи винагородити за гостинність, бо наданий прийом вельми йому сподобався. Веселий чернець погоджується з'явитись до королівського двору і спитати Джека Флетчера (так назвав себе король). Після того як чернець показав королю своє мистецтво у стрільбі з лука, нові друзі прощаються. Король вирушає додому і по дорозі зустрічає свій почет. Балада дійшла до нас без кінцівки, і тому ми не знаємо, як правда впливає назовні; напевне, це відбувається так само, як в інших творах з подібним сюжетом: господар чекає, що його стратять за надто сміливе поводження з королем, який не відкрив свого імені, і вельми здивований, натомість отримавши винагороду.

У збірці містера Хартшорна є балада з таким самим сюжетом – «Король Едуард і пастух»; що стосується зображення тогочасних звичаїв, вона набагато цікавіша, ніж «Король і відлюдник», але наводити її тут ми не будемо. Читач уже склав собі уявлення про першоджерело, з якого ми запозичили цей епізод роману, і уподібнення грішного ченця до брата тука з історії Робіна Гуда має здатися йому цілком природним.

Ім'я Айвенго підказав авторові старовинний вірш. Будь-який романіст свого часу висловлював бажання, подібне до слів Фальстафа[16 - ...Подібне до слів Фальстафа... – «От би дізнатися, де знайти такий крам, як добрі імення». – Шекспір, «Генріх IV», ч. I, дія 1, сц. 2.], який хотів дізнатися, де торгують гарними іменами. У таку хвилину авторові спав на думку вірш, де згадуються назви трьох маєтків, відібраних у предка славетного Хемпдена в покару за те, що він ударив Чорного принца[17 - Чорний принц – Едвард, принц

Валлійський (1330–1376), син англійського короля Едварда III.] ракеткою, посварившись з ним під час гри у м'яч:

І відняли у Хемпдена в покару
Маетки славні ці – Трінг, Вінг, Айвенго;[18 - Трінг, Вінг, Айвенго – селища у Букінгемширі, далеко від Йоркшира, місця дії роману; вважають, що вони не належали родині Хемденів.]
Він радий був їх у казну віддати,
Аби життя своє порятувати.

Це ім'я відповідало авторському задуму з кількох причин: по-перше, воно має староанглійське звучання, по-друге, в ньому немає жодних посилань на характер твору. Друга обставина має дуже велике значення для автора. Так звані «цікаві» назви насамперед розраховані на продавців книг або видавців, які з допомогою цих назв продають книжку перше, ніж вона побачить світ. Проте автор, погодившись на те, щоб до його ще не опублікованого твору була штучно привернута увага читачів, ставить себе в скрутне становище: в разі якщо, викликавши надто великі сподівання, він не зможе їх виправдати, це стане фатальним для його літературної слави. Крім того, натрапивши на таку назву, як «Порохова змова»[19 - «Порохова змова» – невдалий замах, організований католиками на життя англійського короля Якова I (1605).] чи щось подібне, пов'язане зі світовою історією, будь-який читач іще до того, як побачить саму книжку, вже уявлятиме собі перебіг подій і очікуватиме на те, що твір принесе йому певну втіху. Може статися, що читач розчарується у своїх сподіваннях, і в такому разі він засудить автора чи його твір, що завдали йому такої прикраси. У цьому випадку письменника засуджують не за те, що він не досягнув поставленої мети, а за те, що він мітив у тому напрямі, про який і гадки не має. Маючи досвід невимушених стосунків з читачами, автор може, до речі, згадати про те, що Окінлекський рукопис[20 - Окінлекський рукопис – так званий список «романтичних імен», доданий до «Сера Трістрама» (1804).], де наводяться імена цілої зграї норманських баронів, підказав йому страхітливе ім'я Фрон де Беф.

«Айвенго» мав неабиякий успіх, коли з'явився, і, скажімо так, надав авторові право самому диктувати собі закони, оскільки віднині йому дозволено описувати в своїх творах як Англію, так і Шотландію.

Образ красуні-еврейки викликав співчуття в деяких читачок, які звинуватили автора в тому, що, вирішуючи долю дійових осіб, він віддав руку Вілфреда не Ребецці, а Ровені, яка поступається їй своїми чарами. Але, навіть не кажучи про те, що тогочасні забобони робили такий шлюб вочевидь неможливим, автор дозволить собі зауважити, що швидкоплинне щастя не звеличує, а принижує людей, наділених справжніми душевними чеснотами. Романи читає головним чином молоде покоління, і було б надто ризиковано навіювати йому небезпечну думку про те, що благородство поведінки і переконань природно супроводжується чи то обов'язково винагороджується задоволенням наших пристрастей або здійсненням наших бажань. Іншими словами, якщо благородна і

самовіддана людина позбавлена земних благ, влади, світського становища, якщо їй не судилося задовольнити свою несподівану і нещасливу пристрасть, таку як пристрасть Ребекки до Айвенго, то потрібно, щоб читач міг сказати – воістину душевна краса здобуває найвищу винагороду. Адже споглядання величної картини життя переконує, що самопожертва і відречення від своїх пристрастей заради обов'язку рідко бувають винагороджені і що внутрішнє усвідомлення виконаного обов'язку дарує людині справжню винагороду – душевний спокій, якого ніхто не може ні відібрати, ні дати.

Ебботсфорд, 1 вересня 1830 року

Посвята вельмишановному д-ру Драйездасту Ф. А. С.[21 - Драйездаст, член Товариства антикваріїв – знайомий Джонатана Олдбока з Монкбарнса у романі «Антикварій»; після «Айвенго» він фігуруватиме у сюжетній рамці ще чотирьох романів. Має промовисте ім'я, що у перекладі з англійської означає «сухий, як пил». У 35-му розділі «Антикварія» Олдбок посилається на своє листування з доктором Драйездастом «на предмет саксонського рога, який зберігся в абатстві» у Йорку. Цей ріг зі слонового бивня належав Ульфусові, лорду Західної Дейри за правління Канута. Боячись, що сини пересваряться через спадок, Ульфус наповнив свій ріг вином, став навколішки перед олтарем і поклявся передати все майно Богові і святому Петру.]

У Касл-гейт, Йорк

Вельмишановний і дорогий сер,

Навряд чи потрібно перераховувати тут різноманітні, проте надзвичайно поважні міркування, які спонукають мене поставити Ваше ім'я перед твором, що йде нижче. Проте, якщо мій задум не матиме успіху, головна з цих причин може зникнути. Якби я міг сподіватися, що ця книжка є гідною Вашого протегування, читачі одразу зрозуміли б, наскільки доречною є посвята цього твору, в якому я намагаюся зобразити побут старої Англії і, зокрема, побут наших саксонських пращурів, ученому – авторові нарисів про Ріг короля Ульфуса і про землі, покладені ним до престолу святого Петра. Проте я розумію, що побіжне, далеко не успішне і спрощене зображення результатів моїх історичних досліджень на сторінках цього роману ставить мій твір незрівнянно нижче від тих, які мають гордий девіз *Detur digniori*[22 - Нехай буде дано достойному (лат.)]. Навпаки, я боюся бути звинуваченим у самовпевненості, поставивши славетне, шановане усіма ім'я

доктора Джонаса Драйезда на перших сторінках книжки, яка, на погляд більш досвідчених істориків, нічим не відрізняється від сучасних нездарних романів і повістей. Я б дуже бажав позбутися цього звинувачення, бо, хоч я й сподіваюся на Вашу поблажливість та розраховую на Вашу дружбу, у мене, проте, нема найменшого бажання бути звинуваченим публікою в такому серйозному переступі, який малює моя перелякана уява.

Тому я хотів би нагадати Вам, що, коли ми вперше обговорювали подібні твори, в одному з яких містяться такі нечемні натяки на приватні й сімейні справи Вашого північного друга-вченого – містера Олдбока з Монкбарнса, – у нас виникли певні непорозуміння щодо причин, через які ці твори є такими популярними в нашу легковажну епоху. Хоч би якими були їхні численні переваги, слід, втім, погодитися, що всі вони написані вельми нездарно і порушують усі закони епічної творчості.

У той час Ви, здається, дотримувалися думки, що таємниця чарів полягає в мистецтві, з яким автор, подібно до другого Макферсона[23 - Макферсон, Джеймс (1736–1796) – шотландський поет, автор «Пісень Оссіана» (1762–1765), створених на основі кельтського епосу і виданих автором за віднайдені твори легендарного поета. Після якобітського повстання 1745 р. в Шотландії стало популярним проводити аналогії між кланами Верховинної Шотландії та племенами північноамериканських індіанців, союзниками Великої Британії у Семилітній війні (1756–1763).], використовує скарби давніх часів, розкидані повсюди, щоб збагатити свою немічну і вбогу уяву готовими сюжетами з минулого своєї батьківщини і зобразити осіб, які дійсно існували, навіть не змінюючи імен.

Ви зауважили, що не минуло шістдесяти-сімдесяти років відтоді, як уся північ Шотландії перебувала під владою, майже такою само патріархальною, як влада наших славних союзників – мохоків та ірокезів.

Визнаючи, що автор власною персоною не міг бути свідком подій того часу, Ви припускали, що він все ж таки повинен був знати людей, які жили і страждали за тих часів. Проте вже за останнє тридцятиріччя звичаї Шотландії зазнали таких глибоких змін, що самі шотландці розглядають побут своїх прямих предків так само, як ми – побут часів королеви Анни чи то навіть часів Революції[24 - ...побут часів королеви Анни чи то навіть часів Революції. – Англійська королева Анна правила з 1702 до 1714 р.; мається на увазі англійська буржуазна революція середини XVII ст.]. За таких умов єдине, що, на Вашу думку, могло б зупинити автора, який володіє безліччю фактів і відомостей, – це складність вибору. Отже, не було нічого дивного в тому, що він, натрапивши на таке багатюще джерело, отримав від своєї праці заробіток і славу, які не виправдовуються кількістю витрачених зусиль.

У цілому погоджуючись з Вашими поглядами, я не можу не дивуватися тому, що ніхто досі не спробував зацікавити сучасників легендами і переказами старої Англії, тоді як до подібних спроб стосовно наших бідних і не таких знаменитих сусідів удавалися безліч

разів.

Зелене сукно, попри свою древність[25 - Зелене сукно, попри свою древність... – Зелене сукно, з якого виробляли одяг лісничих, традиційно асоціюється з людьми, поставленими поза законом (наприклад, з Робіном Гудом).], безперечно, є милішим нашому серцю, ніж строкатий тартан – сину півночі. Ім'я Робіна Гуда, якщо вживати його доречно, може бути не гіршим прикладом, аніж ім'я Роба Роя[26 - Роб Рой (Рой Мак-Грегор) – вождь одного з найстаріших шотландських кланів, учасник повстання проти англійців у 1715 р., герой однойменного роману Скотта.], а англійські патріоти варті не меншої похвали в нашому оточенні, ніж Брюс і Уоллес[27 - Брюс, Роберт (1273–1329), Уоллес, Вільям (1272–1305) – очільники боротьби шотландців проти англійців, герої популярних за часів Скотта романів.] – в Каледонії[28 - Каледонія – стара назва Шотландії.]. Якщо південні краєвиди і не такі мальовничі та величні, як північні гірські пейзажі, вони, проте, перевершують їх своєю спокійною, тихою красою. Все це дає нам право мовити разом з патріотом Сирії[29 - Патріот Сирії – Нааман Сирійський, біблійний полководець.]: «Чи не прекрасніші за всі річки Ізраїлю Фарфар і Авана, річки Дамаска?»

Якщо Ви дозволите нагадати, Ваші заперечення проти подібних спроб, любий докторе, були подвійними. З одного боку, Ви підкреслювали переваги шотландців, у чий країні ще не так давно існував той побут, на тлі якого розгортаються події. Навіть тепер лишається багато свідків, що пам'ятають славетного Роя Мак-Грегора, які воювали з ним пліч-о-пліч. І подробиці, що стосуються приватного життя і побуту тих часів, і все, що робить достовірним оповідання і своєрідними – описані характери, добре знають і пам'ятають у Шотландії. В Англії ж, навпаки, цивілізація вже давно досягла такого високого рівня, що єдине джерело відомостей про наших пращурів становлять давні літописи, автори яких наче змовилися приховувати всі цікаві подробиці, замінивши їх перлами чернечого красномовства і банальними роздумами про моральні питання. Ви стверджували, що було б несправедливо ставити нарівні англійських і шотландських письменників, які намагаються перевершити одне одного, переказуючи і прикрашаючи давні легенди своїх країн. Ви говорили, що шотландський чарівник[30 - Шотландський чарівник – Вальтер Скотт.], подібно до луканової відьми, може блукати полем недавньої битви, воскрешаючи мертві тіла, в яких щойно билосся життя і на чиїх вустах щойно завмерли передсмертні стогони. Але ж навіть всевладна Еріхто[31 - Еріхто – фессалійська чаклунка з поеми Марка Аврелія Лукана «Фарсалия», де йдеться про громадянську війну в Римі 49—7 рр. до н. е. Некромантка Еріхто шукає на полі бою тіла з неушкодженим мовним апаратом, через який можна промовляти.] повинна була вибирати саме таких мерців, бо лише їх могли воскресити її чари:

«...gelidas leto scrutata medullas,

Pulmonis rigidi stantes sine vulnere fibras

Invenit, et vocem defuncto in corpore quaerit»[32 - Риючись у нутрощах, вражених холодом смерті, вона шукає вцілілі волокна заляклих легень і голос, що завмер у мертвому тілі (лат.).].

Водночас англійському письменникові, – навіть якщо він володіє такими чарами, як Північний Чаклун, – доводиться в пошуках сюжетів занурюватись у прах століть, де нічого не знайдеш, окрім сухих, мертвих, зотлілих і розкиданих кісток, схожих на ті, що встеляли долину Іосафату[33 - ...що встеляли долину Іосафату. – Тут поєднано «долина, що була повна кісток» з Книги Пророка Іезеркіля, 37: 1 з «долиною Іосафату» з Книги Пророка Іоїля, 3: 2.].

З другого боку, Ви висловлювали побоювання, що непатріотичні погляди моїх співвітчизників не дають їм змоги гідно оцінити той твір, можливість успіху якого мені хотілося довести. Ця обставина, стверджували Ви, лише почасти зумовлена загальною прихильністю до іноземної мови, а не до своєї рідної; вона також залежить від особливого середовища, в якому перебуває англійський читач. Якщо ви почнете розповідати йому про первісний стан суспільства і дикі звичаї, що існують у гірській Шотландії, він залюбки слухатиме ваші оповіді. І це є цілком природним. Пересічний читач або взагалі ніколи не бував у цих відлюдних краях, або проминав їх під час своїх літніх подорожей. Погана їжа, убогий нічліг, злидні і спустошення, що їх бачить він довкола, добре підготували його до неймовірних розповідей про волелюбний, незвичайний народ, який так добре гармонує з диким краєвидом. Проте той самий шановний читач, сидючи у своїй затишній вітальні, в теплі англійського родинного вогнища, не надто схильний слухати розповіді про те, що побут його предків був цілком іншим, що похила вежа, яку він бачить із вікна, колись належала баронові, який не вагаючись повісив би його на воротах свого власного будинку без судового слідства; що наймити, які працюють в його невеликому маєтку, два-три століття тому були б його рабами і що необмежена влада дворянської тиранії панувала б над сусіднім селищем, де зараз адвоката шанують більше, ніж поміщика.

Я розумію всю серйозність цих заперечень, проте мушу зізнатися, що вони не здаються мені вирішальними. Звичайно, таку перешкоду, як брак матеріалу, подолати нелегко; проте хто ж, як не д-р Драйєздаст, має знати, що для тих, хто любить книжки і наше минуле, відомості про звичаї і характери наших предків розкидані скрізь, у будь-якій історичній праці; звичайно, вони становлять мізерний відсоток відносно змісту цих творів, проте, зібрані до купи, можуть освітити *vie privée*[34 - Благослови вас Господь, сини мої (лат.).] наших пращурів. Звичайно, і я можу зазнати поразки у своїй спробі. Проте я впевнений, що більш наполегливі пошуки матеріалу і більш вдале його використання обдарованим митцем завжди матимуть успіх, як про те свідчать праці доктора Генрі[35 - Генрі, Роберт (1718–1790) – автор шеститомної «Історії Великої Британії, від першого римського вторгнення» (1771–1785).], а найбільшою мірою – містера Шерона Тернера[36 - Тернер, Шерон (1768–1847) – автор чотиритомної «Історії англосаксів» (1799–1805).]. І тому я заздалегідь постаю проти будь-яких висновків у тому разі, якщо ця спроба буде невдалою. Але повторюю: якщо мені поталанило змалювати правдиву картину давніх англійських звичаїв, я хотів би сподіватися, що доброзичлива вдача моїх співвітчизників та їх здоровий глузд забезпечать мені їхню прихильність.

Відповівши, наскільки це було можливо, на Ваші перші заперечення, чи то принаймні висловивши твердий намір подолати всі перешкоди, від яких Ви мене застерігали, я хочу сказати кілька слів про те, що безпосередньо торкається мого твору. Ви, напевне, поділяєте ту думку, що сама професія дослідника старовини, який здійснює складні і, як заведено вважати, копіткі та детальні пошуки, полишає його здатності створити цікаву оповідь із цього матеріалу. Дозвольте зауважити, любий докторе, що це заперечення має радше формальний характер і не стосується суті справи. Звичайно, такі розважальні твори не узгоджуються з суворими поглядами нашого друга містера Олдбока. Проте Хорас Уолпол[37 - Уолпол, Хорас (1717–1797) – автор першого готичного роману (роману жахів) «Замок Отранто», який Скотт назвав «першою сучасною спробою створити захоплюючу вигадку на основі старих рицарських романів».] зміг написати моторошне оповідання про потойбічні сили, а Джордж Елліс[38 - Джордж Елліс (1753–1815) – автор тритомних «Зразків ранніх англійських віршованих лицарських романів, написаних переважно на початку XIV століття» (1805), зі стислим викладом змісту куртуазних романів і злегка модернізованими цитатами з оригіналу.] – вдихнути чари життя і блискучого гумору, такого ж вишуканого, як і своєрідного, у свої перекази старовинних віршів. Отже, якщо мені доведеться зазнати каяття з приводу своєї сміливості, я можу на своє виправдання посилатися на шановних попередників.

Втім, прискіпливий історик може подумати, що, змішуючи таким чином правду і фантазію, я засмічую чисті джерела історії сучасними поглядами і прищеплюю молодому поколінню хибні думки про описану мною епоху. Певною мірою погоджуючись із цими міркуваннями, я спробую протиставити їм таке судження.

Щоправда, я не можу, та й не намагаюся, зберегти цілковиту точність навіть в описі костюмів, не кажучи вже про такі важливі питання, як мова і звичаї. Проте ті самі причини, які не дають мені змоги передавати діалоги роману англосаксонською або норманофранцузькою мовою чи то запропонувати їх читачеві надрукованими шрифтом Кекстона[39 - Кекстон, Вільям (1422?—1491) розпочав друкарську справу в Англії («Історія Трої», 1474), Вінкен де Ворд (пом. 1534?) – його підмайстер і послідовник.] або Вінкен де Ворда, заважають мені триматись у межах того часу, в якому відбувається дія.

Для того щоб викликати в читача бодай якусь цікавість, потрібно описувати обрану Вами тему мовою і стилем Вашого часу. Жодний твір східної літератури не зажив такого успіху, як перший переклад арабських казок, зроблений містером Геландом[40 - ...перший переклад арабських казок, зроблений містером Геландом... – Тут йдеться про неповний переклад арабських казок «Тисячі й однієї ночі» (1704–1712); Геланд (Антуан Галлан, 1676–1715) – французький орієталіст.]: зберігши своєрідність східної фантазії і розкішні східні костюми, він поєднав їх з простими почуттями і природними вчинками персонажів, що зробило їх цікавими і зрозумілими для всіх; водночас він скоротив надто розтягнуті сцени і нескінченні повторення, що присутні в арабському першоджерелі. Звичайно, в такому вигляді ці розповіді мають менше східного колориту, проте значно більше відповідають вимогам європейського попиту; завдяки цьому вони отримали таке

схвалення, якого ніколи б не мали, якби за своєю формою і стилем не були певною мірою пристосовані до почуттів і звичок західного читача. Беручи до уваги смаки публіки, яка, сподіваюся, із задоволенням читатиме цей твір, я намагався описати старі звичаї сучасною мовою і передати характери моїх персонажів тією мірою, яка не дозволить сучасному читачеві нудьгувати від надто докладного зображення старовини. Проте я вважаю, що, пристосовуючись до цих смаків, я не переступив ту межу, за яку не повинен виходити автор художнього твору.

Талановитий письменник – покійний містер Стратт[41 - Джозеф Стратт (1749–1802) – англійський письменник, автор «антикварних романів», Скотт завершив недописаний Страттом роман «Куінху-хол», що стало його першим досвідом у царині історичної прози.] – у своєму романі «Куінху-хол» ішов за іншим принципом. Протиставляючи сьогодення минулому, він начебто зовсім забув про характери і вчинки, що є спільними для нас і для наших предків – почасти успадковані нами, але загальнолюдські по суті, позаяк їх існування у всі епохи не підлягає сумніву.

Відкинувши все, що не зовсім застаріло, щоб бути для нас чужим і дивним, цей чоловік, за всієї його освіченості і обдарованості, зробив твір недоступним для широкого кола читачів. Права митця на вільне поводження з матеріалом є такими важливими для здійснення мого задуму, що я прошу Вас терпляче вислухати такі мої докази.

Того, хто вперше гортає твори Чосера[42 - Чосер, Джефрі (1340?—1400) – англійський поет, автор «Кен-терберійських оповідань». Скотт значною мірою орієнтувався на мову Чосера, пишучи «Айвенго».] чи якогось іншого давнього поета, так лякає вигляд застарілого правопису приголосних і давньої мови взагалі, що він квапиться відкинути цю книжку від себе, мов якесь страховисько, напхане уламками древніх руїн і тому надто жахливе для розуміння його прихованих чеснот. Проте якщо розумний і освічений друг доведе йому, що ці труднощі є лише уявними, якщо він прочитає цей твір вголос, якщо замінить застарілий правопис знайомих слів на сучасний, він доведе своєму учневі, що, напевне, лише одна десята частина слів у цій книжці справді вийшла з ужитку. В такий спосіб буде легше вмовити початківця підійти до «джерела чистої англійської»[43 - «Джерело чистої англійської» – Едмунд Спенсер, англійський поет доби Ренесансу, поема «Королева фей» (1590–1596); сказано про чосера.] з цілковитою певністю, що, маючи трохи терпіння, він невдовзі зможе насолоджуватися тим гумором і пафосом, якими старий Джефрі тишив епоху Кресі та Пуатьє[44 - Битви під Кресі (1346) та Пуатьє (1356) – найбільші битви Столітньої війни, в яких Англія перемогла Францію, що відбувалися за часів Джефрі чосера.].

Поміркуймо далі. Припустімо, що наш неофіт у своєму новому захопленні давниною спробує наслідувати те, що викликає в нього такий захват; він вчинить дуже нерозумно, якщо випише зі словника застарілі слова і вживатиме їх замість слів і виразів, поширених у наш час. Саме такої помилки припустився Чатертон[45 - Чатертон, Томас (1752–1770) – англійський поет, автор поем у середньовічному стилі і писаних середньовічною

англійською, нібито створених монахом на ім'я томас Роулі, що жив у Брістолі у XV ст. Чатертон відіслав їх Хорасу Уолполу, проте той упізнав підробку. Життя Чатертон закінчив трагічно, наклавши на себе руки, тому в оригіналі Скотт називає його «бідним Чатертоном». Містифікація Чатертон стоїть в одному ряду з Макферсоною і відбиває характерну для 2-ї пол. XVIII ст. Тенденцію: пробудження інтересу до фольклорно-середньовічної творчості.]. Прагнучи надати своїй мові старовинного звучання, він знехтував усіма сучасними словами і створив мову, яка не має нічого спільного з жодною з тих, якими коли-небудь говорили у Великій Британії. Той, хто хоче наслідувати давню мову, повинен засвоїти загальний характер її граматичних форм, виразів, зворотів, принципів узгодження слів, а не ганятися за рідкісними і забутими словами. Як я вже казав, у творах давніх авторів застарілі слова трапляються набагато рідше, ніж слова, вживані досі, але з іншим значенням та в іншому написанні. Співвідношення між ними становить приблизно один до десяти.

Усе, сказане мною про мову, тим паче стосується зображення почуттів і звичаїв. Найважливіші людські пристрасті у своїх проявах, так само як і джерела, що їх живлять, є загальними для всіх суспільних прошарків, країн і епох; це, безперечно, свідчить про те, що хоч певний суспільний лад впливає на погляди, думки і вчинки людей, та самі люди за своєю природою мають багато спільного. Наші предки відрізнялися від нас, звичайно, не більше, ніж євреї відрізняються від християнина. «Хіба вони не мають рук, органів, членів тіла, почуттів, уподобань, пристрастей? Хіба не та сама іжа живить його, хіба не та сама зброя його ранив, хіба він не страждає на ті самі недуги, хіба не ті самі ліки зцілюють його, хіба не гріють і не холодять його ті самі літо і зима, що й християнина?» Тому їхні почуття і пристрасті за своєю природою і за своєю силою близькі до наших. І коли автор береться за написання роману або іншого художнього твору, на зразок того, який вирішив написати я, виявляється, що доступний йому матеріал – як мовний, так і історично-побутовий – такою ж мірою належить сучасності, як і часові, обраному для описання. Ця обставина надає автору свободу вибору і робить його працю легшою, ніж здавалося спочатку. Розглянемо приклад із галузі суміжного мистецтва. Можна сказати, що в живописі старовинні деталі збагачують пейзаж специфічними рисами. Лицарський замок повинен здійматись у всій своїй величі, люди повинні мати той одяг і ті пози, що були властиві епосі; місцевість, яку художник вибрав для своєї картини, повинна бути зображена з усіма своїми особливостями, з гірськими кручами чи стрімкими водоспадами. Колорит також має бути природним. Небо – ясне або хмарне, відповідно до кліматичних умов, барви – саме ті, що переважають у природі. У цих питаннях закони мистецтва змушують художника суворо дотримуватися природних меж. Проте йому зовсім не обов'язково передавати найменші подробиці, з надмірною точністю зображувати траву, квіти і дерева, що прикрашають пейзаж. Усе це, як і співвідношення світла й тіні, є загальним для будь-якої місцевості, природним для будь-якої країни і тому може бути підказане особистими поглядами й уподобаннями живописця.

Щоправда, ця свобода вибору завжди є обмеженою. Художник повинен уникати тих подробиць, що не відповідають кліматичним або географічним особливостям пейзажу; не

слід саджати кипариси на Мерейських островах[46 - Мерейські острови – знаходяться у Шотландії, Персе-поліс – у Персії.] або шотландські ялини серед руїн Персеполісу. Такі самі обмеження владні і над письменником. Автор може дозволити собі описати почуття і пристрасті персонажів більш детально, ніж це робиться у старовинних літописах, які він наслідує; проте, захопившись цим описом, він не повинен вводити нічого, що не відповідало б характеру епохи. Його лицарі, лорди, зброєносці й селяни можуть бути зображені більш ретельно і образно, ніж у сухій безбарвній оповіді старовинного ілюстрованого рукопису, проте характер і зовнішня обстановка епохи повинні лишатися недоторканими. Усі ці персонажі мають залишатися такими самими, хіба що змальованими тоншим пером; або, щоб сказати скромніше, повинні відповідати вимогам часу з більш глибоким розумінням завдань мистецтва. Мова не повинна бути застарілою і важкою для сприйняття; але по можливості не повинна містити явно сучасних зворотів. Одна річ – вводити у твір слова і почуття, спільні для нас і наших предків, і зовсім інша – надавати предкам ту мову і почуття, що характерні для їхніх нащадків.

Саме це, любий друже, було найскладнішим у моїм завданні; і, щиро кажучи, я майже не сподіваюся Вас переконати. Адже ці міркування не повною мірою задовольняють і мене самого, тоді як Ваші погляди є не такими пристрасними, а Ваші знання в галузі історії – набагато глибшими від моїх. Гадаю, що поведінка і зовнішній вигляд моїх героїв заслужать чимало докорів з боку осіб, які дивитимуться на мій твір з урахуванням того часу, в який жили його персонажі. Можливо, я описав надто мало таких побутових деталей і вчинків, які можна назвати сучасними; але, з іншого боку, також вельми можливо, що я поєднав звичаї двох або трьох століть і наділив епоху Річарда I явищами, які існували або набагато раніше, або набагато пізніше зображеного часу. Я заспокоюю себе тим, що подібні помилки не привернуть уваги пересічного читача і що я зможу поділити незаслужений успіх з тими архітекторами, які, не дотримуючись ніяких приписів, без будь-якої системи прикрашали готичний стиль візерунками, запозиченими з інших стилів та інших періодів мистецтва. Ті самі читачі, яким глибокі історичні знання дадуть підстави суворо засуджувати мої помилки, поставляться до мене з певною поблажливістю саме завдяки розумінню складності мого завдання. Мій шанований, але незаслужено забутий друг Інгульфус[47 - Мій... друг Інгульфус дав мені чимало цінних порад; але світло, пролите Кройдонським ченцем і Джефрі де Вінсау... – Абат Інгульфусу із Кройlanda (1085–1109) довгий час приписувалася «Історія Кройlanda», яка зараз вважається пізнішою підробкою.] дав мені чимало цінних порад; але світло, пролите Кройдонським ченцем[48 - Кройдонський чернець – абат Інгульфус.] і Джефрі де Вінсау[49 - Джефрі де Вінсау – поет, вважається, що він супроводжував Річарда I у третьому хрестовому поході.], затьмарюється такою безліччю нецікавого і незрозумілого матеріалу, що я радо звернувся по допомогу до сторінок Фруасара[50 - Жан Фруасар (1337?—1410?) – автор «Хронік Англії, Франції та Іспанії», відбив події 1323–1405 pp.], хоч він і був відомим в епоху, надто віддалену від описуваних мною подій. І все ж, любий друже, якщо Ви будете досить великодушні, щоб пробачити мені цю зухвалу спробу сплести собі вінок менестреля з коштовних перлин старовини і з брістольських дрібничок[51 - Брістольські камінці, або брістольські діаманти – прозорі кристали з кам'яної породи вапняку з-під Брістоля, вираз

вживається у сенсі «підробні дорогоцінності».), якими я намагався підмінити справжні скарби, – я впевнений, що Ваше розуміння труднощів мого завдання примирить Вас із недосконалістю її виконання. Щодо матеріалів, мені лишається додати небагато: всі вони містяться в одному англонорманському рукописі. Сер Артур Уордор[52 - Сер Артур Уордор – з роману «Антикварій» сусіда і суперник Олтбока, обмежений і впертий антикварій.] дбайливо зберігає його у третій шухляді свого дубового столу; проте він нікому не дозволяє до нього доторкнутись, а сам не в змозі прочитати в ньому жодного слова. Під час мого перебування в Шотландії я б ніколи не дістав дозволу побачити ці дорогоцінні сторінки, якби не пообіцяв позначити їх яким-небудь чудернацьким шрифтом під назвою «рукопис Уордора», таким чином виокремивши його з-поміж усіх інших і надавши йому такого самого значення, яке мають рукописи Бенетайна, Окінлека[53 - Рукописи Бенетайн, Окінлек – важливі джерела ранньої шотландської та північноанглійської поезії, другий з них містить «Сера Трістрама» та «Річарда Лев'яче Серце».] та інші пам'ятки працелюбності середньовічних переписувачів. Я б надіслав Вам для ознайомлення стислий зміст цього цікавого твору, який я з Вашого дозволу додаю до третього тому мого роману, якщо диявол друкарства не буде втішений після набору всієї книги.

Прощайте, дорогий друже, я сказав досить для того, щоб пояснити, якщо не виправдати, свою спробу. Незважаючи на Ваші сумніви і мою власну нездарність, я все ж таки сподіваюся, що вдався до цієї спроби не марно. Сподіваюся, Ви вже одужали після весняного нападу подагри, і буду радий, якщо Ваші вчені лікарі порадять Вам здійснити подорож у ці краї. Не так давно при розкопках поблизу стін древнього Габітанкума[54 - Габітанкум – римське поселення у Нортумберленді.] були зроблені цікаві знахідки. До речі. Ви, напевне, знаєте, що якийсь злочинний неук знищив старовинну скульптуру чи то, скоріше, барельєф, відомий під назвою Робін з Рідесдаля[55 - «Робін з Рідесдаля» – старовинний барельєф, що зображав мисливця у фрігійському капелюсі; місцевий фермер, якому заважали туристи, розбив його, а з каміння зробив стовпи для воріт.]. Напевне, слава Робіна приваблювала надто багато цікавих глядачів і завадила рости вереску на болоті, який коштує шилінг за акр. Вельмишановний сер, як Ви самі себе називаєте, хоч раз у житті сповніться мстивих почуттів і моліться разом зі мною, щоб у печінці в цього лиходія з'явилися камені такого розміру, наче всі рештки бідолашного Робіна зібралися в нього в цьому органі. Не розповідайте про це у Геті[56 - Нерозповідайте про це у Геті... – Біблійна алюзія (Друга книга Самуїла I: 20).], не давайте шотландцям приводу радіти з того, що їхні сусіди нарешті вчинили діяння, не менш варварське, ніж знищення Артурової печі[57 - Артурова піч – будівля у формі вулика невизначеного, можливо, пікто-римського походження, у Стерлінгширі. Шотландські історики XVIII ст. вважали, що вона позначала границю римської території, і сприймали це як доказ того, що предки сучасних шотландців чинили успішніший, ніж предки англійців, опір завойовникам, бо не пустили римлян далі на північ. У 1743 р. місцевий землевласник зруйнував будівлю, а з каміння зробив загату для млина.]. Але, коли мова заходить про такі речі, нарікати можна без кінця й краю. Передайте мої щирі вітання міс Драйездаст. Під час моєї останньої поїздки до Лондона я намагався підібрати на її прохання окуляри; сподіваюся,

вона їх отримала благополучно і вони підійшли. Я посилаю цього листа з кур'єром, і, певно, він затримається в дорозі.

За останніми звітками з Единбурга, джентльмен, що обіймає посаду секретаря Спілки любителів шотландської старовини, – найкращий у королівстві ілюстратор, і я цілком покладаюся на його старанність і вміння в галузі реставрації зразків національних пам'яток, які або руйнуються з плином часу, або знищуються сучасністю за допомогою тієї самої вбивчої мітли, якою користався Джон Нокс під час Реставрації[58 - ...Джон Нокс під час Реставрації. – Джон Нокс (1505–1572) – засновник просвітеріанської (відгалуження протестантської) церкви в Шотландії. Епоха Реформації – XIV ст.]. Іще раз прощайте: *vale tandem, non immemor mei*[59 - Бувайте здорові, не забувайте мене (лат.)]. Залишаюся, вельмишановний сер, вашим покірним слугою.

Лоренс Темплтон Топінгвуд, поблизу Егремонта, Камберленд, 17 листопада 1817 року.

Розділ I

Розмова йшла о тій годині,

Коли стада женуть з полів

І з рохканням та виском свині,

Наївшись, тупають у хлів.

Поп. «Одіссея»[60 - Епіграф: з перекладу «Одіссеї» Гомера Александром Попом (Поупом, 1688–1744).]

У тій чудовій місцині веселої Англії, де котить свої води річка Дон, у давнину простягався безкрайній ліс, що вкривав більшу частину мальовничих пагорбів та долин між Шефіл-дом і славетним містом Донкастер. Рештки цього пралісу і нині можна побачити довкола дворянських маєтків Вентворт і Ворнкліф-парк, а ще неподалік від Ротергема. Тут нібито жив колись славнозвісний уонтлейський дракон[61 - Уонтлейський дракон – згадується у «Пам'ятках старовинної англійської поезії» Персі. Уонтері – місцева вимова Ворнкліфа.]; тут точилися запеклі бої за часів війни Білої і червоної троянди[62 - Війна Білої і Червоної троянди – міжусобиця за англійський престол, що тривала протягом XV ст., з особливою

інтенсивністю в 1455–1485 рр. Переважна більшість історичних хронік Шекспіра – про неї; і тут-таки у давні часи збиралися ті шляхетні розбійники, чиї діяння уславлені в англійських піснях. Це головне місце подій нашої оповіді; що ж до часу – описані в ній події відбувалися наприкінці царювання Річарда I, коли його зневірений народ, що зазнавав жорстоких гноблень з боку вельмож, майже перестав сподіватися на повернення короля з довгого полону. Дворяни, наділені необмеженою владою за часів Стефана[63 - Стефан – англійський король (1135–1154), син сестри короля Генріха I, після його смерті посів престол.], проте змушені коритися настановам поміркованого Генріха II[64 - Генріх II Плантагенет – англійський король з 1154 р.], тепер вдалися до колишнього свавілля; попри слабкі спроби англійської державної ради[65 - Державна рада – Велика рада землевласників, заснована Вільгельмом I.] прикликати їх до покори, вони укріплювали свої замки, збільшували свої війська, тримали увесь довколишній люд у ярмі васальної залежності; кожен дворянин прагнув стати на чолі такого війська, яке дало б йому змогу відігравати помітну роль у грізних подіях, що наближалися.

Вельми непевним стало за тих часів становище дрібномаєтних дворян, або, як їх тоді називали, френклінів, котрі, згідно з писаними і неписаними англійськими законами, не повинні були коритися тиранії великих феодалів. Якщо френкліни – як це здебільшого й траплялося – віддавали себе під владу одного з могутніх феодалів свого краю, або входили у його почет, або ж зобов'язувалися за угодами про обопільну підтримку і захист супроводжувати свого володаря в його військових походах, тоді таке їхнє становище на якийсь час забезпечувало їм спокійне життя; проте в цьому разі вони мали відмовитися від особистої свободи, що дорога серцю кожного справжнього англійця, наражаючись на небезпеку потрапити в залежність від ризикованих задумів свого марнославно вельможі. З іншого боку, родовиті барони, маючи надто великі й різноманітні можливості для утисків і гноблень, завжди могли знайти привід для того, щоб пригнічувати, цькувати і зрештою розорити будь-кого зі своїх слабших сусідів, якби той спробував не визнати їхньої влади і жити на власний розсуд, гадаючи, що мирна поведінка і ревне дотримання законів країни вбереже його від небезпеки.

Завоювання Англії норманським герцогом Вільгельмом неабияк зміцнило владу дворян і погіршило становище простого люду. Чотирьом поколінням не вдалося змішати кров давніх ворогів – норманів і англосаксів – або поєднати спільною мовою та взаємними інтересами два непримиренні народи, один з яких все ще втішався зі своєї перемоги, а другий страждав від наслідків свого підкорення. Після битви при Гастінгсі[66 - Битва при Гастінгсі відбулася 14 жовтня 1066 р., остаточна перемога норманів.] влада повністю зосередилася в руках норманських вельмож, а їм, як запевняють історики, не була властива помірність у їхніх забаганках. Майже всі до одного саксонські принци і саксонська шляхта були або винищені, або вигнані зі своїх володінь; небагато лишилося і дрібномаєтних дворян, що зберігали за собою землі батьків. Королі вдавалися до будь-яких законних і незаконних способів, щоб послабити ту частину населення, яка плекала одвічну ненависть до загарбників. Усі правителі норманського походження віддавали очевидну перевагу своїм землякам; мисливські закони та інші правила, відсутні

у не такому строгому і більш людяному саксонському кодексі, гнітили переможених, обтяжуючи і без того важкий тягар феодалного гноблення.

При дворі і в замках могутніх вельмож, які прагнули наслідувати звичаї королівського двору, розмовляли лише нормано-французькою мовою; цією мовою велось і судочинство скрізь, де існувало правосуддя. Коротко кажучи, французька мова була ознакою благородства, шляхетності і навіть самого правосуддя, в той час як незрівнянно більш мужня і виразна англосаксонська належала селянам і слугам, які іншої мови не знали.

Проте необхідність спілкування між землевласниками і пригнобленим людом, який працював на їхній землі, привела до поступового утворення суміші французької мови з англосаксонською; розмовляючи цією говіркою, вони могли порозумітися. Так врешті-решт зародилася сучасна англійська мова, що являє собою вдалу суміш мови переможців з діалектом переможених; а відтоді вона ще й збагатилася запозиченнями з класичних і так званих південноєвропейських мов.

Я визнав за необхідне надати читачеві ці відомості, щоб нагадати йому про те, що, хоча історія англосаксонського народу після правління Вільгельма II[67 - Вільгельм II Рудий – англійський король, другий син Вільгельма I Завойовника; роки правління – 1087–1100.] не зазнала визначних подій, війн або державних переворотів, нанесені завоюванням рани не загоїлися до часів Едуарда III[68 - Едуард III – англійський король, роки правління 1327–1377.]. Національні розбіжності між англосаксами та їхніми завойовниками були надто великі; спогади про давнину і роздуми про сьогодення ятрили ці рани і поглиблювали прірву, що розділяла нащадків переможців-норманів і пригноблених саксів.

Сонце сідало над однією з порослих пишною травою просік лісу, про який уже йшла мова на початку цього розділу. Безліч гіллястих, з кряжистими стовбурами і широко розпростертими вітами дубів, які, можливо, бачили на своєму віку славетні походи давньоримських військ, здіймали свої могутні руки над пухнастим килимом розкішної зеленої трави. Де-не-де серед дубів траплялися бук, гостролист і підлісок із чагарнику, в густій парості якого губилися тьмяні промені вечірнього сонця; подекуди дерева рідшали, утворюючи довгі стрімкі провалля в гущавині, що чарують погляд і збуджують уяву згадкою про таємниці глухої діброви. Пурпурові промені вечірнього сонця, торуючи собі шлях у верхів'ї, то кидали тьмяні тремтливі відблиски на поламані гілки і вкриті мохом стовбури, то сліпучими плямами ковзали по траві. Велика галявина посеред цієї просіки, певно, колись була святилищем друїдів[69 - Друїди – жерці кельтів, що заселяли Англію до англосаксів.]. На ній височів пагорб такої правильної форми, що його, без сумніву, могли звести лише людські руки; на вершині збереглося коло з великих валунів. Сім каменів стояли сторч, інші були повалені долу якимось ревним прибічником християнства і лежали неподалік від старого місця та нижче по схилі пагорба. Лише один велетенський камінь скотився до самого підніжжя і перешкоджав течії малого джерельця, що ледь чутно

дзюркотіло в тиші.

У цей спокійний пейзаж вносили деяке пожвавлення двоє чоловіків; судячи з їхнього одягу та зовнішності, вони належали до простолюду, що в ті давні часи заселяв лісову місцину західного Йоркширу. Старший був похмурий і навіть лютий на вигляд чоловік. Його вбрання складалося з однієї шкіряної куртки, зшиті з дубленої шкіри невідомого звіра; старе хутро так зносилося, що поодинокі вцілілі клапти не давали змоги вгадати, якому звіру вони колись належали. Ця допотопна одежа вкривала свого хазяїна від шиї до колін і вочевидь правила йому за всі інші частини звичайного одягу. Комір був такий широкий, що куртка вдягалася через голову, на кшталт наших сорочок або древньої кольчуги. Аби куртка щільніше прилягала до тіла, її перетягував широчезний шкіряний пасок з мідною застібкою. До паска з одного боку була причеплена торбина, з другого – баранячий ріг із сопілкою. За паском стирчав довгий широкий ніж з роговим руків'ям; саме такі ножі виробляли у тих краях, і вже тоді їх називали шефїлдськими. Взуття цього чоловіка нагадувало сандалії з ремнями із ведмежої шкіри; тонші і вужчі ремені обвивали литки, залишаючи коліна оголеними, як то ведеться в шотландців. На голові не було ніякого покриву, окрім густої кучми розпатланого волосся, вицвілого від сонця; воно мало темно-рудий, наче іржавий відтінок і відрізнялося від русявої пишної бороди, що виблискувала бурштином. Нам залишилося описати ще одну рису його зовнішності, до того ж вона така визначна, що оминати її не можна: це було мідне кільце, подібне до собачого нашійника, наглухо запаяне на його шиї.[70 - Мідне кільце на шиї у Гурта – вигадка Скотта. Одяг саксів відтворений за літературними джерелами таким, як він був до норманського завоювання.] Досить широке, щоб не перешкоджати диханню, воно було водночас таким вузьким, що зняти його можна було, хіба що розпилявши навпіл. На цьому чудернацькому комірі було написано саксонськими літерами: «Гурт, син Беовульфа, від народження раб Седріка Ротервудського».[71 - Гурт, син Беовульфа – імена саксів переважно з літературних джерел. Гуртом звали одного з братів саксонського короля Гарольда, убитого разом з ним у битві під Гастінгсом; Беовульф – герой англосаксонського епосу «Пісня про Беовульфа», за часів Скотта цей твір не був відомий так широко, як зараз.]

Біля свинопаса (саме таким було заняття Гурта) сидів чоловік, на вигляд років на десять молодший за нього. Його вбрання нагадувало свинопасове, проте було трохи дивним, хоч і зшили його з ліпшої матерії. Куртка була пофарбована в ядучо-пурпурний колір і вкрита якимось недоладним строкатим візерунком. Зверху був накинутий надміру широкий і куций плащ з дуже брудного малинового сукна, оторочений яскравою жовтою облямівкою. Власник плаща міг перекинути його з одного плеча на друге, а то й загорнутися в нього з ніг до голови, і тоді його постать зовсім губилася в химерних складках. На руках у чоловіка були срібні браслети, на шиї – срібний нашійник з написом: «Вамба, син Бовдура, раб Седріка Ротервудського». Його взуття було таким самим, як у приятеля, але замість переплетених ремінців ноги вкривало щось на зразок гетр, з яких одна була червона, а друга жовта. До капелюха були підвішені дзвіночки, за розміром не більші від тих, які прив'язують мисливським соколам; вони дзеленчали щоразу, як він повертав голову, а що

він жодної хвили не сидів спокійно, то дзеленчання не змовкало ні на мить. Цупкі шкіряні криси цього капелюха були з верхнього краю вирізані зубцями і подірявлені наскрізь, через що капелюх був подібний до корони пера; зсередини до крисів була пришта довга торбина, ріжок якої звисав на одне плече, нагадуючи старовинний нічний ковпак, трикутне решето або головний убір гусара наших часів. Побачивши цей капелюх із дзвониками, його форму і пришепелувату, проте водночас хитру мармизу Вамби, ви б одразу зрозуміли, що це один із тих домашніх клоунів або блазнів, яких багатії тримали вдома заради втіхи, щоб розвіяти нудьгу, викликану сидінням у чотирьох стінах.

Як і його приятель, він носив на паску торбину, проте ні рога, ні ножа не мав – певно, вважалося, що він належить до тих людей, яким не слід давати в руки будь-яку зброю. Натомість він був озброєний дерев'яною шпагою на зразок тієї, з якою викаблучується арлекін на сучасній сцені.

Вираз обличчя і поведінка цих людей різнилися не менше, ніж їхній одяг. Обличчя раба, або кріпака, було похмуре і заженене; його тоскний погляд нібито показував, що глибокий сум змусив його збайдужіти до всього довкола; але вогонь, що час від часу зблискував у його очах, свідчив про зачаєне глибоко в душі усвідомлення свого жалюгідного становища і про бажання боротись. Обличчя Вамби, навпаки, виражало нетривку цікавість, метушливість і непосидючість, що притаманні таким людям, а також цілковиту задоволеність своїм становищем і зовнішнім виглядом. Вони розмовляли англосаксонською мовою; як уже зазначалося, за тих часів вона була поширена в Англії серед простолюду, за винятком норманських вояків і почту дворян. Проте немає сенсу передавати їхню бесіду в оригіналі для читача, не знайомого з цією говіркою; тому ми визнаємо за краще навести її у дослівному перекладі.

– Святий Вітольде[72 - Святий Вітольд – святий вигаданий, а ім'я взято з пісні божевільного Едгара (Шекспір, «Король Лір»)]., прокляни цих бісових свиней! – пробурчав свинопас після марних намагань зібрати стадо до купи пронизливим дудінням рога. Свині зустрічали його поклик майже таким само мелодійним роханням, проте аж ніяк не квапилися полишити розкішні страви з горіхів та жолудів і багністі береги струмка, де частина стада лежала, розвалившись у багнюці й анітрохи не зважаючи на гучні крики свого пастуха.

– Побий їх громом, святий Вітольде! Бодай я скис, як до ночі двоногий вовк не заріже дві свині, а то й усі три! Сюди, Фангсе! Гей, Фангсе! – загукав він до кошлатого пса, чи то дога, чи хорта, а може, покручі хорта з шотландською вівчаркою. Пес, трохи накульгуючи, гасав довкола і нібито хотів допомогти хазяїнові зібрати уперте стадо. Але, чи то не втямивши знаків, які робив йому свинопас, чи забувши про свої обов'язки, чи то зумисне, він лише розігнав свиней у різні боки і таким чином обтяжив лихо, якому сам намагався зарадити.

– А бодай тобі дідько зуби повибивав! – бурчав Гурт. – Хай йому грець, тому лісничому! Підрізає кігті нашим собакам[73 - Підрізає кігті нашим собакам – щоб собак не можна було

використовувати при полюванні. Саксонський простолюди тут і далі скаржиться на так звану Велику лісову хартію, введену норманами, за якою ліси оголошувалися королівськими заповідниками і полювати там заборонялося.], от і нема з їх ніякого пуття. Зроби ласку, Вамбо, допоможи мені трішечки! зайди з того боку пагорба і шугони їх звідти. Вони тоді за вітром побіжать додому, мов ягнятка.

– Слухай-но, – сказав Вамба, не рушачи з місця, – я вже спитав поради в своїх ніг: вони кажуть, що тягати мою розкішну одежину по багнюці було б з їхнього боку тяжкою образою шляхетної персони і її вбрання. Тож от що я тобі скажу, Гурте: поклич Фангса, нехай він впорається з худобою на свій розсуд. Хіба не все одно, зустрінуть твої свині загін вояків, розбійне кодро чи мандрівних прочан! До ранку свині будь-що стануть норманами, на твою власну втіху і полегшення.

– Цебто як – свині, на мою втіху та полегшення, стануть норманами? – спитав Гурт. – А ну-бо, поясни. Розуму в мене і так небагато, а тут ще й лють памороки забила. Нащо мені твої загадки!

– Ану скажи, як називаються оці рохкаючі створіння на чотирьох ногах? – спитав Вамба.

– Свині, дурнику, свині, – відказав свинопас. – Це кожен дурень знає.

– Еге ж, «свайн» – це по-саксонськи. А як ти назвеш свиню, коли її зарізали, облупили, розтяли на частини і підвісили за ноги, мов бунтівника?

– Порк[74 - Порк – Рогк (англ.) – свинина.], – відповів пастух.

– От бачиш, і це кожен дурень знає, – пхикнув Вамба. – А «порк» начебто нормано-французьке слово. Отже, поки свиня жива і за нею ходить саксонський раб, то звуть її по-саксонському; та вона стає норманом на ймення «порк», тільки-но потрапить у дворянські покої і з'явиться на бенкеті шляхетних осіб. Що ти на це скажеш, Гурте, друзяко?

– Їй-право, так воно і є, друже Вамба. От лишень не знаю, звідки ця правда взялася у твоїй дурній довбешці.

– То послухай, що я тобі ще скажу, – провадив Вамба таким самим тоном. – От візьмемо нашого старого олдермена[75 - Олдермен – правитель графства, призначався королем з місцевої знаті.] Окса[76 - Окс – Ох (англ.) – бик. Беф – Beef (анг.) – яловичина.]. Поки його пасуть такі раби, як ти, він має своє саксонське ім'я; а варто йому втрапити на очі вельможного пана, то він в одну мить стає шляхетним лицарем Бефом, аби припасти панові до смаку. Так само і з мінгера[77 - Мінгер = пан, ставиться перед прізвиськом голландця. Калф – Calf (англ.) – теля.] Калфа виходить мосьє де Во[78 - Во – Veau (з фр.) – телятина.]: поки за ним наглядають – він сакс, а коли хочуть мати з нього втіху –

називають його по-нор-манському.

– Клянуся святим Дунстаном[79 - Святий Дунстан – чернець-бенедиктинець, архієпископ Кентер-берійський (909–988), відновив англійські монастирі після данського вторгнення; один з найпопулярніших англосаксонських святих. На зображеннях, як правило, прищеплює носа дияволу.], – відповів Гурт, – ти кажеш правду, хоч вона й гірка. У нас лишилося саме повітря, щоб дихати, і його нам залишили тільки для того, щоб ми могли гнути горба в роботі. Смачніший та жирніший кусень – до їхнього столу; гарненьких жіночок – ім у постіль; найкращі та найсміливіші з нас мають служити в їхніх військах і з волі чужинців встеляти своїми кістками чужі землі; а в тих убогих, що лишаються тут, нема ні сил, ні бажання боронити бідолашних саксів. Дай Боже здоров'я нашому хазяїнові Седріку за те, що він захистив нас, як і личить відважному воїну; а от днями приїде в наші краї Реджинальд Фрон де Беф, то й будемо знати, чого варта Седрікова турбота... Гей, сюди! – раптом гукнув він знову. – Отак, так їх, Фангсе! Хороший собака, всіх позганяв до купи.

– Гурте, – сказав блазень, – я бачу, ти мене за дурня маєш, а то не тицяв би свою голову просто мені в пельку. Мені ж бо варто лише слівце кинути Реджинальду Фрон де Бефу або Філіппу де Мальвуазену, що ти ганив норманів, і висітимеш ти на одному з оцих дерев. Будеш гойдатись сюди-туди, в науку тим, хто лає вельможних панів!

– Ах ти собако! То ти мене зрадиш? Ти ж сам витягнув з мене такі слова! – вигукнув Гурт.

– Зрадити тебе? Ні, – відповів блазень. – Так вчинив би чоловік при здоровому глузді, а я ж дурний. Ану цить!.. Кого це сюди несе? – перервав він сам себе, дослухаючись до кінського тупоту, який уже лунав досить близько.

– А яке тобі діло, хто там іде? – спитав Гурт, що на ту мить встиг зібрати все своє стадо і гнав його вздовж похмурої просіки.

– Ні, мені треба побачити цих проїжджих, – відказав Вамба. – А раптом вони ідуть з дивокраю за дорученням короля Оберона[80 - Оберон – міфічний король ельфів, лісових духів у кельтів.]!

– Помовч! – цитьнув на нього свинопас. – Навіщо верзти всілякі дурниці, коли зараз уперіщить гроза з громом та блискавкою?! Чуєш, як гримить? Ох і дощ!.. Скільки живу, не бачив, щоб о літній порі краплі були такі здорові. Подиви-но, вітру немає, а дуби крекчуть та стогнуть, наче в бурю. Знаєш що, помовчи, і ходімо хутенько додому, поки гроза не вдарила! Вночі тут буде невесело.

Вамба, мабуть, визнав усю справедливість цих міркувань і пішов слідом за своїм приятелем, котрий, підхопивши довгий ціпок, що лежав біля нього на траві, квапливо рушив геть. Цей новий Евмей[81 - Евмей – відданий своєму господареві раб-свинопас з «Одіссеї» Гомера.] щодуху поспішав до узлісся, підганяючи з допомогою Фангса своє

галасливе стадо.

Розділ II

Чернець той був наглядач монастирський

І вправний вершник; він любив лови

І шанував їх більше, ніж молитви.

Таких абатів прийнято судити,

Та цей був добрий, ніде правди діти.

Його коня усі довкола знали —

Так кінська зброя весело бряжчала,

Немов тієї церкви тихий дзвін,

З якої бариші отримав він.

Чосер[82 - Епіграф: Дж. Чосер, «Кентерберійські оповідання: загальний пролог».]

Кінський тупіт лунав усе ближче, і Вамба, якому закортіло будь-що побачити вершників, не зважаючи на вмовляння і докори свого товариша, раз у раз вигадував причину, щоб спинитись: то зривав з високого куца недостиглі горіхи, то проводжав поглядом гарненьку селяночку, що проходила осторонь; і тому вершники наздогнали їх досить скоро. Кавалькада складалася з десяти чоловік; двое, що їхали попереду, вочевидь були шляхетними особами, а інші — їхніми слугами. Заняття і звання однієї з цих осіб не викликало сумніву: то була духовна особа у високому сані. На ньому був одяг ченця-францисканця[83 - ...ченця-цістеріанця... — Статут цістеріанців був схожий на статут бенедиктинців. В Англії перший цістеріанський монастир виник у 1129 р. в Сурреї, проте характерніші вони були для півночі країни, кілька цістеріанських монастирів було у Йоркширі. У XII ст. орден цістеріанців був одним з найвпливовіших у духовному й політичному житті Англії.], пошитий з вельми гарної тканини, що забороняв статут цього ордену; його доладну, хоча й трохи огрядну постать укривав плащ з відлогою з прекрасного фламандського сукна, що спадав долу вільними широкими складками. Лице цього чоловіка не більше свідчило про богобоязку скромність, ніж вбрання — про

презирство до світської марноти. Риси обличчя були б привабливими, якби хитруватий епікурейський[84 - Епікурейський – тобто такий, що засвідчує схильність до чуттєвих насолод.] вогник в очах під набряклими повіками не викривав у ньому потаємного розпусника. Втім, професія і сан так привчили його володіти собою, що його лице, якби він забажав, могло прибрати урочистого виразу – хоча від природи воно виражало доброзичливість і недбалу зверхність.

Всупереч монастирському статуту, едиктам пап і церковних соборів його одяг вражав своєю розкішшю: рукави плаща в шанованого служителя церкви були підшиті й оторочені дорогим хутром, на мантиї красувалася золота застібка, і все його чернече вбрання було таким само ошатним і вишуканим, як за наших часів – плаття гарненьких парафіянок із секти квакерів[85 - Секта квакерів – християнська протестантська секта, поширена в США та Англії, виникла у XVII ст.]: вони дотримуються належного покрою і кольору, але при цьому вибирають таку тканину, що вбрання підкреслює їхні чари не гірше від одягу світських красунь.

Превелебний отець іхав верхи на вгодованому мулі-іноходці; кінська зброя була пишно оздоблена, а вуздечку, за тодішнім звичаєм, прикрашали срібні дзвоники. Ніщо у стрункій поставі священика не нагадувало про чернечу незграбність – він сидів у сідлі впевнено, мов досвідчений вершник. Було очевидним, що цей спокійний мул-іноходець, обвішаний прикрасами, потрібен своєму чепурному хазяїнові лише для повсякденних переїздів. Один із слуг-мирян, що супроводжували прелата, вів за вуздечку баского іспанського жеребця, на якому чернець їздив в урочистих випадках. Таких коней, що за тих часів були в моді у багатих дворян, з превеликими труднощами привозили з Андалузії купці. Сідло і зброя на цьому прекрасному коні були вкриті довгою попоною, що спадала майже до землі; її прикрашали вишиті зображення хрестів та інших церковних емблем. Другий слуга вів під уздечку нав'юченого мула, який, певно, ніс на собі поклажу настоятеля; двоє ченців того самого ордену, але нижчого сану, їхали в кінці кавалькади, сміялися, про щось собі гомоніли і не звертали ніякої уваги на інших вершників.

Супутником прелата був високий на зріст чоловік років сорока з лишком, сухорлявий, але міцний. Його атлетична фігура наче складалася з самих кісток, м'язів і сухожиль, що свідчило про звичку до тілесних вправ; було видно, що він пройшов чимало тяжких випробувань і ладен пройти ще стільки ж. На ньому був червоний капелюх з хутряною оторочкою, подібний до тих, що їх французи називають *mortier* через їхню схожість на ступку, перекинуту догори дном. В обличчі цього чоловіка читалося бажання навіювати кожному стрічному почуття шанобливого страху і покори. Це дуже виразне, рухливе обличчя з важкими і грубими рисами, засмагле під тропічним сонцем до негритянської чорноти, у мить спокою немовби спочивало після вибуху шаленої пристрасті; але набрякли жили на лобі і нервові сіпання верхньої губи показували, що буря може щомиті вибухнути знову. В проникливому погляді його сміливих темних глибоких очей чаїлася оповідь про перенесені і подолані небезпеки. Він мав такий вигляд, наче хотів наразитися на опір – лише для того, щоб знищити супротивника, виказати свою волю та мужність. Глибокий

рубець над бровами робив його обличчя іще суворішим, а одне око, ледь зачеплене цим рубцем, трохи косило і дивилося з похмурою люттю.

Цей вершник, подібно до свого супутника, був одягнений у довгий чернечий плащ, але червоний колір цього плаща давав зрозуміти, що його хазяїн не належить до жодного з чотирьох головних чернечих орденів. На правому плечі був нашитий білий суконний хрест дивної форми[86 - Хрест дивної форми – Мальтійський хрест з вісьмома променями. Проте у кольорах Скотт відхилився від фактів: подібно до цистеріанців, храмовники носили білу сутану, що мала означати чистоту, і червоний хрест.]. Під плащем проглядала несумісна з чернечим саном кольчуга, рукави і рукавички якої були зроблені з металевих кілець; сплетена з надзвичайною майстерністю, вона щільно, мов наші светри з м'якої вовни, облягала його тіло. Наскільки давали змогу бачити складки плаща, кольчуга прикривала і його стегна; коліна були вкриті тонкими сталевими пластинками, а литки – металевими поножами. За поясом стирчав великий двосічний кинджал – єдина зброя вершника.

Їхав він верхи на міцному іздовому коні; певно, хотів поберегти сили свого порідного бойового скакуна, якого один із зброєносців вів позаду. Кінь був у повному бойовому уборі; з одного боку сідла висів короткий бердиш з розкішною дамаською насічкою, з другого – оздоблений пір'ям шолом хазяїна, його ковпак з кольчуги і довгий двосічний меч. Другий зброєносець тримав у піднятій руці спис хазяїна; на наконечнику списа майорів невеликий прапорець із зображенням хреста, подібного до того, що був нашитий на плащі. Той самий зброєносець тримав невеликий трикутний щит, згори широкий, щоб прикривати груди, і загострений донизу. Щит був у червоному суконному чохлі, і тому написаний на ньому девіз прочитати було неможливо.

Слідом за цими двома зброєносцями їхали двоє слуг; з їхніх смаглявих облич, білих тюрбанів і дивного крою одягу було зрозуміло, що вони – уродженці Сходу. Та й в усій подобі цього воїна і його почту вчувалося щось дике і чужинське. Одяг його зброєносців сяяв коштовними оздобами; на шиях у східних слуг були срібні обручі, на напівоголених смаглявих руках і ногах – срібні браслети. їхнє шовкове вбрання, погаптоване візерунками, свідчило про багатство і шляхетне походження того, кому вони служать, і водночас дуже відрізнялося від його власного простого одягу. Вони були озброєні кривими шаблями із золотою насічкою на руків'ях і піхвах і турецькими ятаганами тонкої роботи. В кожного при сідлі стирчав пучок дротиків, завдовжки футів в чотири, з гострими сталевими вістрями. Цей рід зброї був широко розповсюджений у сарацинів і досі використовується у воєнній забавці, яку полюбують східні народи і яка називається «ель-джерід». Коні, на яких їхали слуги, були арабської породи; стрункі, сухорляві, з легкою ходою, з тонкими гривами, вони нічим не нагадували незграбних важких жеребців, яких розводили у Нормандії і Фландрії для воїнів у повному бойовому обладунку. Поруч з цими велетенськими тваринами арабські були подібні до легкої миготливої тіні.

Дивний вигляд цієї кавалькади зацікавив не тільки Вамбу, але і його більш розважливого

приятеля. У ченці він одразу впізнав пріора[87 - Пріор – у католицькій церкві настоятель чоловічого монастиря, у Середні віки – помічник абата; мабуть, цю церковну посаду і займав Еймер. Абатство Жорво – цистеріанський монастир у Йоркширі, збудований у 1156 р., зруйнований у 1537 р., згодом відбудований.] абатства Жорво, що зажив слави у цих краях як завзятий мисливець і любитель бучних бенкетів, а також, якщо вірити людському поголосу, і деяких інших забав, аж ніяк не сумісних із чернечими обітницями. Проте в ті часи до поведінки ченців і священників ставилися поблажливо, і пріор Еймер мав добру славу серед сусідів свого абатства. Його жвава та приязна вдача і постійна готовність дарувати прощення дрібних грішків зробили його найкращим другом усіх місцевих дворян, титулованих і не титулованих; багатьом з них він доводився родичем, оскільки походив зі шляхетної норманської родини. Жіноцтво також ставилося вельми поблажливо до цього чоловіка, який був пристрасним шанувальником прекрасної статі і вмів розвіяти смертельну нудьгу, від якої потерпали хазяйки старовинних замків. Настоятель захоплювався полюванням, мав найкращих соколів і хортів у всьому північному краї; завдяки цьому він завоював щирі прихильність дворянської молоді. З людьми більш статечного віку він звик грати іншу роль, що в разі потреби робив дуже талановито. Його неглибокої начитаності вистачало для того, щоб навіювати неукам пошану до його знань; поважний вигляд та веломовні просторікування про авторитет церкви і духівництва зміцнювали в тих, хто його оточував, повагу до його святості. Навіть простолюд, що звик суворо засуджувати поведінку своїх панів, прощав пріорові його легковажність. Це пояснювалося тим, що Еймер був дуже щедрим, а за добросердість, як відомо, прощається багато гріхів. Він міг вільно розпоряджатися більшою частиною монастирських прибутків, і це надавало йому змогу не лише вдовольняти свої забаганки, але й щедрою рукою допомагати сусіднім селянам. І якщо пріорові Еймеру подеколи траплялося з надмірним запалом скакати на ловах чи надто гучно веселитися на бенкеті, якщо комусь впадало в око, як він удосвіта прошмигує крізь бічну хвіртку в стіні свого абатства, повертаючись додому з нічного побачення, люди тільки здвигали плечима і мирилися з таким неподобством, пам'ятаючи, що багато хто з його товаришів грішить так само, не спокутуючи своїх гріхів тими чеснотами, якими вирізнявся цей чернець. Тому пріора Еймера добре знали і наші сакси. Вони незграбно вклонилися йому й отримали його благословення: «Benedicite, mes filz»[88 - Благослови вас Господь, сини мої (лат.)]. Проте дивний вигляд супутника Еймера і його пошту так зачудував свинопаса і Вамбу, що вони навіть не почули запитання настоятеля, коли він поцікавився, чи не знають вони, де можна було б зупинитися на ніч. Найбільше вразив їх чи то чернечий, чи то воєнний одяг смаглявого чужинця і дивне вбрання та озброєння його східних слуг. Вельми ймовірно, що саксонським селянам різала вуха та мова, якою було дане благословення і задане питання, хоч вони й розуміли, що це значить.

– Я вас питаю, діти мої, – повторив настоятель, підвищивши голос і переходячи на той діалект, яким розмовляли між собою нормани і сакси, – чи немає десь поблизу добродія, який з любові до Бога і вірності святій нашій матері-церкві надасть нам притулок на цю ніч і підкріпить сили двох убогих її слуг та їхніх супутників? – Попри удавану скромність цих слів, вимовлені вони були з надзвичайною поважністю.

«Двое вбогих слуг матері-церкви! Хтів би я знати, які ж у неї дворецькі, чашники та інша челядь», – подумав Вамба, проте, хоч і вважався дурнем, не насмілювався висловити свою думку вголос.

Подумки зробивши таке зауваження, він звів очі до неба і відповів:

– Якщо превелебним отцям до душі ситна вечеря і м'яка постіль, то за кілька миль звідси знаходиться Бринкспорт-ське абатство, де їх зустрінуть з належною пошаною; а якщо вони бажають провести вечір у каятті, то оця лісова стежина доведе їх до хижки в улоговині Компенхерст, де побожний чернець-самітник надасть їм притулок і розділить з ними вечірні молитви.

Але пріор, вислухавши обидві пропозиції, лише похитав головою.

– Любий мій, – сказав він, – твої дзвіночки бряжчать так гучно, що геть заглушили голос твого розуму. А то б ти знав, що Clericus clericum non decimal[89 - Священик не платить десятину священику (лат.)], тобто ми, духовні особи, не просимо притулку одне в одного. Ми звертаємося до мирян, щоб дати їм змогу послужити Богові, допомагаючи його слугам.

– Я що, я ж просто віслюк, – відказав Вамба, – а дзвіночки в мене не гірші, аніж у мула вашої превелебності. Та мені здавалося, що доброта матінки-церкви і її слуг звернена, як то ведеться в усіх інших, перш за все до своєї родини.

– Ану, годі пащекувати! – крикнув озброєний вершник, сердито перериваючи блязня. – І покажи нам, якщо знаєш, дорогу до замку... Як ви назвали того френкліна, пріоре Еймер?

– Седрік, – відповів пріор. – Седрік Сакс... Скажи-но, друже, чи далеко ми від його дому і чи не можеш ти вказати нам дорогу?

– Дорогу знайти важенько, – промимрив Гурт, вперше за весь час зайшовши в розмову. – Та й спати там лягають рано, в домі у Седріка.

– Ну-бо, не верзи дурниць! – мовив воїн. – Навіть якщо лягли, то встануть, щоб прийняти таких гостей, як ми. А нам не до лиця просити гостинності там, де ми можемо її вимагати!

– От не знаю, – похмуро мовив Гурт, – чи добре я зроблю, як покажу дорогу до оселі мого хазяїна таким людям, які вимагають того, що інші вважають за милість.

– Ти ще сперечатись зі мною будеш, бидлак! – вигукнув воїн. І з цими словами він пришпорив свого коня, різко розвернув його і зметнув нагая, збираючись покарати зухвалого простолюдина. Гурт блимнув на нього лютим і мстивим поглядом і з погрозою, хоч і вагаючись, взявся за ніж; але тієї ж миті пріор Еймер рушив свого мула вперед і,

ставши між воїном і пастухом, запобіг небезпечній сутичці.

– В ім'я святої Марії прошу вас, брат Бріан: пам'ятайте, що ми тепер не в Палестині, де панували над турецькими поганами і невірними сарацинами. Тут, на нашому острові, ми не любимо ударів і терпимо їх хіба що від святої церкви, бо вона карає нас заради нашого блага... Скажи-но мені, чоловіче, – повів він далі, звертаючись до Вамби і підкріплюючи свої слова дрібною срібною монетою, – як проїхати до Седріка Сакса? ти повинен знати дорогу, а як знаєш, то вказати її будь-кому з подорожніх; а тим паче таким духовним особам, як ми.

– Їй-богу, святий отче, – відповів блазень, – сарацинська голова вашого превелебного брата так настрахала мою, що я геть забув дорогу додому... Дай Бог мені самому туди втрапити...

– Ет, пусте! – мовив настоятель. – Пригадаєш, коли захочеш. Цей превелебний брат все життя воював із сарацинами за володіння Гробом Господнім. Він належить до ордену тамплієрів[90 - Орден тамплієрів (лицарів Храму) – духовно-лицарський орден, заснований у 1118 р. для захисту доріг, якими рухалися паломники до Єрусалима, з папської санкції швидко поширився всією Західною Європою; мав великий військовий і фінансовий потенціал, чому сприяли Хрестові походи; скасований у 1312 р.] – лицарів Храму, про яких тобі, певно, доводилося чути: він наполовину чернець, наполовину воїн.

– Ну, то якщо він хоч наполовину чернець, – зауважив Вамба, – то йому і поготів не личить так поводитися з перехожими, коли вони забаряться з відповіддю на питання, які ім ні до чого.

– Я тебе прощаю – тільки покажи нам дорогу до дому Седріка, – сказав пріор.

– Гаразд, – відповів Вамба. – Будьте ласкаві, ваша превелебність, проїхати он тією стежкою до місця, де побачите хрест, що вріс у землю. Від нього одна верхівка лишилася, десь на лікоть заввишки. Від того хреста йдуть чотири дороги в різні боки. А ви зверніть ліворуч, і сподіваюся, що ваша превелебність матиме дах над головою, перш ніж почнеться буря.

Абат подякував своєму порадникові, і весь загін, пришпорюючи коней, поскакав геть з тим поспіхом, з яким люди завжди рятуються від нічної бурі.

Коли кінський тупіт затих десь у даліні, Гурт звернувся до свого приятеля:

– Якщо святі отці послухають твоєї мудрої поради, навряд чи вони дістануться до Ротервуда.

– Еге ж, – мовив блазень усміхаючись, – зате вони, як ім пощастить, можуть доїхати до

Шефільда, от і слава Богу. Я не такий поганенький лісничий, щоб наводити собак на слід дичини, якщо не хочу, щоб вони її вполювали.

– Ти зробив добре, – сказав Гурт. – Погано буде, якщо Еймер побачить леді Ровену, а ще гірше – якщо Седрік погиркається з цим ченцем... а це, того й гляди, станеться. Ми з тобою слуги, наша справа – дивитися й слухати мовчки.

Повернемося до обох вершників, які невдовзі від'їхали досить далеко і завели розмову нормано-французькою мовою, як то велося серед шляхетних осіб, за винятком тих небагатьох, хто ще пишався зі свого саксонського походження.

– Чого хотіли ці нахаби, – спитав тамплієр у пріора, – і чому ви не дозволили мені їх покарати, як належить?

– Але ж, брате Бріан, – відповів абат, – один з них – несосвітений дурень, і було б нерозумно карати його за глупство; що ж до іншого зухвальця, то він – один із тих свавільних лютих дикунів, котрих, як я вам уже казав, усе ще можна зустріти серед нащадків переможених саксів: для них найбільша втіха – вряди-годи показувати свою ненависть до переможців.

– То я б їх навчив чемності! – відповів тамплієр. – Я знаю, як поводитися з такими людьми. Наші турецькі полонені, коли розлютуються, з вигляду страшніші від Одіна[91 - Одін – верховне язичницьке божество у скандинавів.]; але, проживши два місяці в моєму домі, під командою мого наглядача за невільникми, вони стали покірними, слухняними і навіть запобігливими. Щоправда, з ними маеш стерегтися отрути й кинджала: вони тільки й стережуть нагоди, щоб скористатися і тим, й іншим.

– Але ж у кожного народу свої звичаї, – заперечив пріор Еймер. – Якби ви набили цього хлопа, ми б не взнали дороги до дому Седріка; до того ж, навіть якби ми туди потрапили, Седрік став би вам дорікати за вільне поводження з його рабами. Не забувайте, що я вам казав: цей багатий френклін – чоловік гордий, запальної вдачі, підозріливий і лихий; він не любить наших дворян і посварився навіть зі своїми сусідами – Реджинальдом Фрон де Бефом і Філіппом Мальвуазеном[92 - Де Мальвуазен – персонаж з промовистим ім'ям: фр. *Mal-voisin* – «поганий сусід».], а це люди суворі. Він так ревно оберігає права свого роду і так пишається з того, що він є прямим нащадком Герварда[93 - Гервард – один з англосаксонських вождів (XI ст.).], одного зі славетних прибічників семицарства[94 - Семицарство – сім англосаксонських королівств, що виникли на півдні Англії наприкінці VI ст. (Кент, Уессекс, Сассекс, Ессекс, Нортумбрія, Східна Англія і Мерсія), 829 р. вони об'єдналися в єдине королівство, і виникла Англія.], що його всі так і називають – Седрік Сакс. Він хвалиться своїми кровними узами з тим народом, якого багато хто з його співвітчизників охоче зрікається, щоб уникнути – *vae victis*[95 - *Vae victis* (лат.) – горе переможеним, цитата з «Історії» Лівія, римського історіографа (59 до н. е. – 17 н. е.).] – злигоднів, які доводиться терпіти переможеним.

– Пріоре Еймер, – мовив тамплієр, – ви вельми люб’язні, добре знаєтеся на жіночій вроді і не гірше від трубадурів пам’ятаєте закони кохання[96 - ...не гірше від трубадурів пам’ятаєте закони кохання. – Лірика трубадурів розвивалася у Провансі в XII—XIII ст., мала куртуазний (придворний) характер, розробила культ служіння прекрасній дамі, з притаманними йому ритуалами й умовностями, про які іронічно говорить тамплієр.]; але ця славна Ровена повинна бути справжнім чудом краси, щоб винагородити мене за поблажливість і терпіння, які мені доведеться виявити, щоб завоювати прихильність такого нечеми і бунтівника, яким є, з ваших слів, її батько Седрік.

– Седрік не батько їй, а лише далекий родич, – відповів абат. – Вона походить з більш шляхетного роду, ніж він. Він сам забажав бути її опікуном і має до неї таку прихильність, що й рідна донька не була б для нього дорожчою. Про її красу ви невдовзі зможете судити самі. І нехай я буду еретиком, а не вірним слугою церкви, якщо її біле личко і гордий, та водночас лагідний вираз голубих очей не змусять вас забути про чорнявих дівчат Палестини або гурій мусульманського раю.

– А якщо ваша славетна красуня виявиться не такою вже гарною, – мовив тамплієр, – ви пам’ятаєте про нашу заставу?

– Мій золотий ланцюг, – відповів абат, – а ваша застава – десять бочок хіонського вина. Я гадаю, вони вже мої, – все одно як вони стояли б у монастирському льоху, замкнені старим Дені, моїм ключником.

– Але ж розсудити, хто з нас правий, ви дозволяєте мені самому, – сказав тамплієр, – і я програю лише в тому разі, якщо зізнаюся, що від самої Трійці не бачив такої гарної дівчини. Тож як, домовилися? Прощайтесь зі своїм золотим ланцюгом, пріоре. Я почеплю його поверх свого панцира на турнірі в Ешбі де ля Зуш.[97 - Заборонені за Генріха I, турніри були відновлені за Річарда I, але в Ешбі вони не проводилися.]

– Якщо ви виграєте чесно, то носіть його, де і коли вам заманеться, – відповів пріор. – Я вірю вашому слову, бо це слово лицаря і ченця. І все ж таки, брате, послухайтесь моєї поради і будьте чемним, – адже вам доведеться розмовляти не з полоненими поганями чи східними рабами. Седрік Сакс – така людина, що коли відчує себе скривдженим (а скривдити його дуже легко), то не зважатиме на ваше лицарство, мою високу посаду і наш духовний сан і прожене нас ночувати просто неба, хоч би й опівночі. І ще: не дивіться надто пильно на Ровену, він її ревно оберігає. Якщо ми дамо йому бодай найменший привід запідозрити нас у підступних намірах щодо неї, то нам буде непереливки. Кажуть, він вигнав із дому єдиного сина лише за те, що той наважився дивитись на її красу закоханими очима. Певно, нею можна захоплюватись лише здалеку; а підходити ближче – тільки з тими думками, з якими ми наближаємось до олтаря Пречистої Діви.

– Ну то гаразд, – мовив тамплієр, – я триматиму себе в руках. Буду поводитись, як

невинне дівчатко. У всякому разі, не бійтеся, що хтось насмілиться вказати нам на двері. У мене і в моїх зброєносців, Амета і Абдули, вистачить сили, щоб домогтися гостинного прийому.

– Краще, щоб до цього не дійшлося, – відповів пріор. – Еге, он і хрест, що вріс у землю, про який казав блазень. Але в такій пітьмі і дороги не побачиш. Здається, він сказав, що слід повернути ліворуч?

– Та ні, праворуч, – мовив Бріан. – Я пам'ятаю, він сказав – праворуч.

– Ліворуч, кажу вам. Я пам'ятаю – саме ліворуч він махнув своєю дерев'яною шпагою.

Кожен, як то завжди ведеться у таких випадках, вперто правив своєї. Спитали слуг, але ті весь час трималися подалі від хазяїв і тому не почули, що казав Вамба. Нарешті Бріан, вдивляючись у нічну темряву, розгледів біля підніжжя хреста якусь постать і сказав:

– Там хтось лежить: чи то спить, чи мертвий. Ану, Х'юго, полоскочи його своїм списом.

Зброєносець ще не встиг доторкнутись до лежачого, коли той схопився на ноги і вигукнув чистою французькою мовою:

– Хто б ти не був, але так переривати мої роздуми – не досить чемно з твого боку!

– Ми тільки хотіли тебе спитати, – почав пріор, – як проїхати у Ротервуд, до оселі Седріка Сакса.

– Я теж іду в Ротервуд, – відповів незнайомий. – Якби в мене був кінь, я б провів вас туди. Шлях тут дуже заплутаний, та я його знаю добре.

– Друже мій, ми тобі щедро віддячимо, – сказав пріор, – якщо ти проведеш нас до Седріка.

Абат звелів одному зі слуг віддати свого коня незнайомому, а самому пересісти на свого іспанського скакуна. Проводир рушив у бік, цілком протилежний тому, в який вказував Вамба. Невдовзі стежка заглибилася в лісову гущавину, перетинаючи струмки з багnistими берегами. Переправлятися через них було досить нелегко, але незнайомий наче навмання знаходив найсухіші і найбезпечніші місця. Поволі просуваючись уперед, він зрештою вивів загін на широку лісову дорогу, в кінці якої бовваніла висока громіздка будівля. Вказавши на неї рукою, проводир мовив абату:

– Ось і Ротервуд, маєток Седріка Сакса.

Ця звістка вельми порадувала Еймера, що мав не надто міцні нерви і, пробираючись через драговину, натерпівся такого страху, що йому було не до розмов із проводирем. Але

тепер, відчувши себе в безпеці і близько від людської оселі, він вмить очунав. У ньому одразу спалахнула цікавість, і пріор почав розпитувати проводиря, що він за один та звідки.

– Я прочанин, тільки-но повернувся зі Святої землі, – відповів він.

– То й лишалися б там, воювати за Гроб Господній, – докинув тамплієр.

– Ви слушно кажете, вельмишановний пане лицар, – відповів прочанин, який, слід гадати, добре знав тамплієра. – Але що ж тут дивного, коли простий селянин повернувся додому? Адже навіть ті, хто поклявся присвятити все своє життя визволенню святого міста, тепер тримаються подалі від тих місць, де мали б воювати, згідно зі своєю обітницею?

Лицар уже розтулив рота, щоб дати нищівну відповідь на ці слова, але абат перешкодив йому, спитавши у проводиря, як це він так добре пам'ятає цю місцевість, якщо давно її покинув.

– Я тутешній, – відповів проводир.

Ще мить – і вони опинилися перед оселею Седріка Сакса. Це була величезна неоковирна споруда з кількома внутрішніми подвір'ями й огорожами. Її розміри свідчили про багатство господаря, але вона дуже відрізнялася від високих замків, обгороджених кам'яними мурами і укріплених зубчастими вежами. У таких замках жили норманські дворяни; згодом ці будівлі стали типовими для всієї Англії.

Проте і Ротервуд був добре захищеним. За тих неспокійних часів жоден маєток не гребував укріпленнями, інакше його б дуже скоро пограбували і розорили вщент. Садибу оточував глибокий рів, наповнений водою з річки, що протікала поблизу. По обидва боки цього рову тяглася подвійна огорожа із загострених паль. Із західного боку в зовнішній огорожі була зроблена брама; підйомний міст з'єднував її з ворітьми внутрішньої огорожі. Приступки обабіч воріт давали можливість зустріти ворога перехресним вогнем з луків і пращ.

Зупинившись перед брамою, тамплієр голосно і нетерпляче засурмив у ріг. Слід було поспішати, оскільки дощ, який збирався так довго, цієї миті вперіщив як з відра.

Розділ III

Саксонець мужній, золотоволосий,

З очима голубими, наче море,

Прийшов на лихо із чужого краю,

Де слухає пустеля гомін хвиль.

Томсон. «Свобода»[98 - Епіграф з поеми Джеймса Томсона (1700–1748) «Свобода».]

У просторій, але низькій залі, на великому дубовому столі, збитому із шкарубких дощок, була приготована вечеря для Седріка Сакса.

Жодна перепона не відділяла це приміщення від неба, окрім даху, вкритого тесом і підпертого міцними кроквами та балками.

У протилежних кінцях кімнати палали величезні вогнища, і їхні димарі були влаштовані так невдало, що майже весь дим йшов у приміщення. Від кіптяви дерев'яні крокви і перекладки під дахом були вкриті масним шаром чорної сажі і лисніли, наче полаковані. На стінах висіла мисливська зброя та бойовий обладунок, а по кутках зали були стулчасті двері, що вели в інші кімнати великого будинку.

Все умеблювання вирізнялося строгою саксонською простотою, і це було предметом гордості Седріка Сакса. Підлога була зроблена з суміші глини і вапна, яку і дотепер можна побачити в наших клунях. В одному кінці зали підлога трохи піднімалася; на цьому місці, що називалося чільним помостом, мали право сидіти лише старші члени родини і поважні гості. Поперек помосту стояв стіл, встелений розкішною червоною скатертиною; від його середини уздовж нижньої частини зали простягався інший стіл, призначений для слуг і простолюду.

Ці столи, зіставлені разом, за формою нагадували літеру «Т» або ті старожитні обідні столи, що й досі можна побачити в оксфордських і кембриджських колежах. Навколо головного столу на помості стояли міцні стільці та крісла з різьбленого дуба. Над помостом нависав балдахін із цупкого сукна, що певною мірою захищав шанованих гостей від дощу, краплі якого проникали крізь поганенький дах.

На стінах біля помосту висіли строкаті завіси з простим візерунком, а підлогу вкривав такий само пістрявий килим. Як ми вже казали, над довгим нижнім столом не було ніякого покриву – ні стелі, ні балдахіна, ні завіс на сьак-так побілених стінах, ні килима на глиняній підлозі; замість стільців стояли грубі лави.

При середині верхнього столу стояли два крісла, трохи вищі від інших, призначені для господаря і господині, які головували за трапезою і тому мали почесне звання «роздавачів хліба». До кожного з цих крісел була притулена лавочка для ніг, оздоблена різьбою і

візерунком із слонової кістки, що свідчило про визначне положення тих, кому вони належали.

В одному з цих крісел зараз сидів Седрік Сакс, що з нетерпінням чекав вечері. За своїм званням він був усього лише таном, чи то, як називали його нормани, френкліном, але запізнення обіду чи вечері дратувало його не менше, ніж будь-якого олдермена старих і нових часів.

З обличчя Седріка було видно, що це людина відверта, запальна і нетерпляча. Він був середнім на зріст, плечі мав широкі, руки довгі; вся його міцна статура вказувала на те, що він звик переносити знегоди війни або втому на полюванні. Його голова була правильної форми, зуби білі; широке обличчя з великими блакитними очима виражало мужність, щирість і таку доброзичливість, яка легко поступається раптовому гніву. Погляд його був гордим і водночас сторожким, бо цьому чоловікові все життя доводилося відстоювати свої права, на які постійно хтось зазіхав; а його спритна, запальна і тверда вдача змушувала його постійно дбати про своє становище. Довге русаве волосся Седріка було розділене рівним проділом від тім'я до лоба і спадало на плечі; в ньому майже не було сивини, хоча Седрікові минав шістдесятій рік.

На ньому був зелений каптан, оторочений біля коміра і вилог сірим хутром, що є не таким цінним, як горностаєве, і добувається зі шкурок сірої вивірки. Каптан був розстебнутий, і під ним проглядала тісна куртка з червоного сукна, яка щільно облягала тіло. Штани з такої самої тканини доходили до колін, залишаючи гомілки оголеними. Взуття його було такої самої форми, як у його селян, проте зроблене з кращої шкіри і прикрашене спереду золотими застібками. На руках у Седріка були золоті браслети, на шиї – масивне намисто з цього ж коштовного металу; талію оповивав пояс, усипаний самоцвітами; до пояса був привішений короткий прямий двобічний меч із загостреним кінцем. За кріслом висів довгий плащ з червоного сукна, оторочений хутром, і розшита візерунками шапка. Це був звичайний для тих часів святковий одяг багатого землевласника. До спинки його крісла була приставлена коротка рогатина з широким сталевим наконечником, якою він користувався під час прогулянок замість тростини, та й замість зброї.

Декілька служників, чие вбрання являло собою наче щось середнє між розкішними шатами господаря і вбогою одежиною пастуха Гурта, дивилися в очі своєму володарю і чекали його наказів. Двое чи трое старших слуг стояли на помості, за спиною в Седріка; решта лишалися в нижній частині зали. Тут були й слуги іншої породи: три кошлаті хорти, з якими в ті часи полювали на вовків та оленів; кілька великих худих гончаків і два маленькі песики, яких тепер називають тер'ерами. Вони нетерпляче чекали вечері; але чуття підказувало їм, що хазяїн не в доброму гуморі, і вони не сміли порушити його похмуру мовчанку. Можливо, їм навіювала деякий страх і біла палиця, що лежала біля його прибору і зазвичай вгамовувала настирливість чотириногих слуг. Лише один страховидний сірий вовкодав, що поводився з нахабством давнього фаворита, посунувся ближче до чільного крісла і раз у раз привертав до себе увагу хазяїна, тицяючи йому на коліна свою

важку кошлату голову і торкаючись носом його долоні. Але навіть пса відштовхували з грізним вигуком: «Геть, Болдере[99 - Болдер – ім'я сина Одіна у північногерманській (скандинавській) міфології.], геть! Ти мені тут ні до чого».

Річ у тім, що Седрік – як ми вже побачили – справді був у поганющому гуморі. Леді Ровена щойно повернулася з якоїсь віддаленої церкви, у якій слухала вечірню відправу, і тепер забарилася в себе, міняючи намоклу під дощем сукню. Про Гурта досі не було чути, хоча він уже давно мав пригнати додому стадо. Часи були лихі, і хазяїн побоювався, що пастуха та його стадо зустріли розбійники, яких у тутешніх лісах вешталось чимало, або який-не-будь сусіда-барон, досить упевнений у своїх силах, щоб прибрати до рук чужу власність. Багатства саксонських поміщиків складалися здебільшого з поголів'я свиней, особливо в лісовій місцевості, де цих тварин легко прогодувати; тому Седрік хвилювався даремно. На додачу до всього наш саксонський тан скучив за своїм улюбленим блазнем Вамбою, дотепи якого пожвавлювали вечерю і надавали особливого смаку вину та елю. Година, о якій Седрік вечеряв зазвичай, давно вже минула, а він і ризи не мав у роті від самого обіду; ця обставина може зіпсувати настрої будь-якому поважному землевласникові, що часто трапляється і в наші часи. Його роздратування знаходило вихід у в'дливих зауваженнях, які він то бурмотів собі під ніс, то кидав слугам або своєму чашнику, який час від часу підносив йому срібну склянку з вином.

– Чого це леді Ровена так забарилася?

– Вона зараз прийде, от тільки змінить головний убір, – відповіла одна із служниць тим недбалим тоном, яким за наших часів розмовляє улюблена служниця господині з главою родини. – Ви, мабуть, самі не схочете, аби вона з'явилася до столу в самій юпці та чепчику. В наших краях жодна леді не вдягається так скоро, як леді Ровена.

Це переконливе міркування начебто трохи заспокоїло Сакса; він промимрив у відповідь щось нерозбірливе і зауважив:

– Дай Боже, щоб наступного разу, коли вона збереться до церкви Святого Іоанна, надворі було ясно. От що, – вів далі він, звернувшись до чашника і раптом підвищуючи голос, ніби зрадивши, що є нагода вилити свою лютість на безсловесного співбесідника, – якого дідька Гурт досі робить у полі? Пом'яніть мое слово, зі стадом щось таки трапилося! Хоча він завжди був добрим слугою... Я вже думав, чи не взяти його собі в охоронці.

Цієї миті чашник Освальд наважився боязко натякнути, що сигнал гасити вогні був поданий лише годину тому. Ця спроба постати на захист приятеля виявилася невдалою, оскільки чашник торкнувся теми, згадка про яку була нестерпною для Сакса.

– Чорти б його взяли, той сигнальний дзвін, – загорлав Седрік, – і того лиходія, що його вигадав, і безмозкого хлопа, що сміє патякати про нього по-саксонськи саксонським вухам! Сигнальний дзвін... – продовжив він, хвилю помовчавши. – Еге ж... Сигнальний дзвін

змушує порядних людей гасити в себе вогні, щоб злодіям та розбійникам поночі легше було грабувати. Атож, сигнальний дзвін! Реджинальд Фрон де Беф і Філіпп де Мальвуазен знають, яка користь із сигнального дзвону, незгірш від Вільгельма Покидька та всієї норманської наволочі, що воювала під Гастінгсом. Одної чудової днини я почую, що всі мої статки загарбало це розбійне кодро, аби не здохнути з голоду! Вони ж можуть жити тільки з розбою... Мій вірний раб убитий, мое добро вкрадене, а Вамба... де ж Вамба? Хтось наче казав, що він пішов з Гуртом?

Освальд це підтвердив.

— Ось тобі й маеш! Отже, саксонського дурня теж узяли на службу до норманського лорда. Воно й так, справді: всі ми дурні, коли погоджуємося їм служити і терпимо їхні знущання! Якби ми вродилися несповна розуму, в них, їй-право, було б менше підстав з нас глузувати. Та заждіть, я їм помшуся! — вигукнув він, підхоплюючись із крісла і хапаючи рогатину при самій лише думці про уявну кривду. — Я поскаржуся в Головну раду, в мене вистачить і друзів, і союзників. Викличу нормана на чесний поєдинок, як і подобає чоловікові. Нехай б'ється в панцирі, в кольчuzі, при повному обладунку, — може, це надасть боягузові трохи сміливості. Бувало, я отаким дротиком пробивав стіни, втричі товщі від їхніх щитів. Вони, може, вважають, що я застарий для такого діла, та я їм покажу, що, хоч я один на світі, в жилах Седріка тече кров Герварда! Ох, Вілфреде, Вілфреде, — мовив він з гіркотою, — якби ти міг подолати свою нерозумну пристрасть, твій батько не лишився б на старості сам-один, як дуб у чистому полі, що простягає свої поламани та голі віти назустріч буревію!

Ці роздуми, як видно, стишили його люті і перетворили її на тиху скорботу. Він віджбурнув дротик, усівся на колишне місце, похнюпив голову і поринув у глибоку задуму.

Раптом його роздуми перервав гучний звук рога; собаки у залі, та ще й три десятки тих, що були надворі, відповіли на нього голосним гавкотом і вищанням. І біла палиця, і служники мали добряче попрацювати, перш ніж змогли якось заспокоїти тварин.

— Гей, слуги, ану хутчіш до брами! — мовив Седрік, щойно в залі запанувала тиша і можна було вчути його слова. — Узнайте, яку звістку приніс цей ріг. Поглянемо, що за неподобство коїться в моїх володіннях!

Минуло хвилини три, і один зі служників, повернувшись, доповів, що пріор Еймер з абатства Жорво і славний лицар Бріан де Буа-Жільбер просять надати їм притулок на ніч по дорозі до місця турніру, що післязавтра відбудеться неподалік від Ешбі де ля зуш.

— Еймер? Пріор Еймер? І Бріан де Буа-жільбер? — бурмотів Седрік. — Обое — нормани... та це все одно, нормани вони чи сакси, — Ротервуд зустріне їх гостинно. Якщо ви бажаєте в мене заночувати — що ж, ласкаво просимо. Ліпше було б, якби вони їхали своєю дорогою. Але ж не годиться відмовити подорожнім у притулку; втім, сподіваюся, що в гостях і

нормани поводитимуться чемно. Ходи-но, Гунді-берте, – додав він, звертаючись до дворецького, що стояв за його кріслом з білим жезлом у руці. – Візьми з собою півдюжини слуг і проведи приїжджих до гостини. Подбай про їхніх коней та мула і подбай, щоб ніхто з їхнього почту не поскаржився. Дай їм сухий одяг, якщо вони забажають, запали вогонь, подай води умитися, почастуй їх вином та елем. Скажи кухарям, нехай приготують ще чого-небудь на вечерю, і звели накривати на стіл, щойно гості будуть готові. Скажи їм, Гундіберте, що Седрік вийшов би привітати їх сам, але не може, бо дав обітницю не відходити назустріч гостям далі ніж на три кроки від свого помосту, якщо тільки гості не походять із роду саксонських королів. Іди ж. Гляди, щоб усе було як належить: нехай ці високоповажні особи потім не кажуть, що нечема Сакс до того ж іще й жалюгідний скнара.

Дворецький і кілька служників пішли виконувати наказ господаря, а Седрік повернувся до чашника Освальда і мовив:

– Пріор Еймер... Якщо не помиляюся, це ж рідний брат того самого Жіля де Мольверера, що нині став лордом Мідлгемом?

Освальд поштиво схилив голову на знак згоди.

– Його брат загарбав замок і присвоїв землі та угіддя, що належали більш знатному роду – роду Уїлфгора Мідл-гемського. Але хто з норманських лордів учинив би інакше? Кажуть, цей пріор – такий собі веселун, і келих доброго вина та мисливський ріг йому миліші, ніж церковні дзвони і молитовник. Та що там казати... Нехай увійде, я його вшаную як належить. А як, ти кажеш, звати того тамплієра?

– Бріан де Буа-Жільбер.

– Буа-Жільбер? – задумано повторив Седрік, мовивши це наче сам до себе, як людина, що оточена підданими і звикла звертатися до самої себе частіше, ніж до інших. – Буа-Жільбер? Це славетне ім'я. Про нього можна почути і добре, й погане. Кажуть, це один з найвідважніших лицарів ордену тамплієрів, але він має всі звичайні для них вади: гордий, зухвалий, жорстокий і розпусний. Кажуть, це людина з кам'яним серцем, що не боїться нікого ні на землі, ні на небі. Так говорили про нього ті воїни, що повернулися з Палестини, – а їх лишилося небагато. Втім, він лишиться під моїм дахом усього лише на одну ніч; тож ласкаво просимо і його. Освальде, відкрий бочку найстарішого вина, що є в домі; подай до столу найкращого меду, найміцнішого елю, духмяного морату, пінистого сидру, пряного пігменту і наливай нам найбільші келихи! Тамплієри і абати полюбують добре вино і великі келихи. Ельгіто, скажи леді Ровені, що ми сьогодні не чекаємо її до столу; хіба що на те буде її особливе бажання.

– Сьогодні в неї буде особливе бажання, – вмить відказала Ельгіта. – їй завжди цікаво послухати останні вісті з Палестини.

Седрік люто зиркнув на язикату служницю. Проте леді Ровена і всі, хто служив їй, були наділені особливими правами і не боялися його гніву. Тому він лише мовив:

– Стули рота! Іди передай твоїй господині мої слова, а вона нехай вчинить, як на те її воля. Принаймні тут внучка Альфреда[100 - Альфред Великий (849?—900?) – король англосаксонського королівства Уессекс у 871–900 рр., зупинив вторгнення данців, зіграв видатну роль у розвитку законодавства і культури.] може владарювати, як королева.

Ельгіта вийшла із зали.

– Палестина! – мовив Сакс. – Палестина... Скільки бовдурів розвішує вуха, жадібно ловлячи звістки з Палестини, що їх приносять із цього клятого краю розпусні хрестоносці та облудні прочани. І я б міг спитати, і я б міг щось дізнатись і з душевним трепетом слухати байки, які розповідають ці хитрі заброди, що прослизують до тебе в дім і задарма ідять твій хліб. Та ні! Син, що посмів піти проти моєї волі, – не син мені, і його доля хвилює мене не більше, ніж доля най-мізернішого з тих людців, які, припасувавши собі на плече хреста, живуть із розбою та вбивства і ще переконують, начебто це Божя воля.

Спохмурнівши, він опустив погляд і ще хвилю сидів нерухомо. Коли ж він знову підвів очі, стулчасті двері у другому кінці зали розчахнулися і запізнілі гості в супроводі дворецького з жезлом і чотирьох служників зі смолоскипами увійшли до зали.

Розділ IV

Лилася кров свиней, баранів, кіз;

Печеню ріжуть, смажать на рожні,

Вогонь блищить в червоному вині.

Улісса привітав лише царевич —

І за блаґеньким столиком вмостив

Подалі від гостей...

Поп. «Одіссея», книга 21[101 - Епіграф з «Одіссеї» Гомера, переспіваної А. Поупом.]

Абат Еймер скористався слушною нагодою змінити плаття для верхової їзди на ще

розкішніше вбрання, поверх якого накинув помережану вишивкою мантию. Окрім важкого золотого персня, що свідчив про його духовний сан, він носив ще безліч колець із самоцвітами, хоч це й заборонялося монастирським статутом. Його взуття було пошите з тонкого сап'яну, борода підстрижена так коротко, як лишень дозволяв його сан; тім'я прикривала червона шапочка, розшита візерунками. Тамплієр також перевдягнувся, і його вбрання було таким само ошатним, хоч і не так розкішно оздобленим; проте сам він виглядав більш поважно, ніж його супутник. Він зняв кольчугу і натомість одягнув довгу сорочку з темно-червоного шовку, оторочену хутром, а поверх неї – довгий сліпучо-білий плащ, що спадав долу широкими складками. На його білій мантиї був нашитий восьмиконечний хрест – ознака його ордену, – викроений з чорного оксамиту. Він зняв свого високого капелюха, і густі чорні з синім полиском кучері, що пасували до смаглявої шкіри, спали йому на чоло. Його постава і хода, сповнені поважної грації, були б дуже привабливі, якби не зухвалий вираз обличчя, що свідчив про звичку владарювати над іншими.

Слідом за почесними гостями увійшли їхні слуги, а за ними неквапно ступив до зали проводир, у чий зовнішності не було нічого цікавого, окрім одягу прочанина. Всю його постать огортав бахматий плащ із чорної саржі, що чимось нагадував плащі сучасних гусарів, з просторими клапанами замість рукавів. Такий плащ називався склавен, або слов'янський. Грубі сандалії, прикріплені ремнями до оголених ніг, капелюх із широкими крисами, обшитий по боках мушлями, окутий залізом довгий ціпок з прив'язаною зверху пальмовою гілкою, – ось яким було вбрання прочанина. Він тихенько ввійшов слідом за усіма і, побачивши, що за нижнім столом навряд чи знайдеться місце для челяді Седріка і почту його гостей, відступив до вогнища і сів на лаву під його навісом. Там він став сушити свій одяг, мовчки очікуючи, поки за столом звільниться для нього місце чи то дворецький дасть йому чогось поїсти тут, біля вогнища.

Седрік з урочистою привітністю підвівся назустріч гостям, спустився з чільного помосту і, ступивши три кроки до них, зупинився.

– Вельми шкодую, шановний пріоре, – мовив він, – що обітниця, дана мною, не дозволяє мені пройти далі назустріч гостям, навіть таким, як ваша превелебність і славний лицар-тамплієр. Але мій дворецький, певно, пояснив вам причину такої поведінки, що може здатися моею нечемністю. Перепрошую також за те, що розмовлятиму з вами своєю рідною мовою, і прошу вас робити так само, якщо ви знаєте її настільки, щоб це не стало вам у клопіт; якщо ж ні, то я досить добре володію норманською мовою, тож зможу зрозуміти те, що ви захочете мені сказати.

– Обітниць слід дотримуватися, вельмишановний Франкліне, – відповів абат, – чи, коли на те ваша ласка, вельмишановний тане, хоча цей титул вже відійшов у минуле. Обітниці – це ті узи, що пов'язують нас з небесами, або ті мотузки, якими жертву прив'язують до олтаря; а тому, як я вже сказав, їх слід дотримуватися непорушно, якщо їх не відмінить наша свята Матінка-Церква. Що ж до мови, я залюбки розмовляю тією говіркою, якою

розмовляла моя покійна бабуса Хільда Мідлгемська[102 - Преподобна Хільда – член королівської родини Нортумберленда, настоятелька абатства Вітбі, яке вона заснувала у 657 р. на узбережжі Йоркширу.], праведна смерть якої була дуже подібною до смерті її славетної тезки, якщо можна так висловитись, блаженної пам'яті святої і преподобної Хільди в абатстві Вітбі – упокой, Господи, її душу!

Коли пріор завершив свою промову, виголошену люб'язно та щиро, тамплієр коротко сказав:

– Я завжди говорив французькою, мовою короля Річарда і його дворян; але розумію англійську настільки, щоб порозумітися з народом цієї країни.

Седрік[103 - Дядечку Седрік – одна з численних шекспірівських алюзій; «дядечко» – звернення до короля Ліра його шута.] кинув на нього один із тих непримиренних поглядів, якими завжди зустрічав будь-яке порівняння між ворожими країнами; але, згадавши про свій обов'язок господаря, потамував лють і помахом руки запросив гостей сісти в крісла нижче його власного, проте поруч із собою, а потім наказав подавати на стіл.

Челядь метнулася виконувати наказ, і тієї ж миті Седрік побачив свинопаса Гурта і його товариша Вамбу, які щойно увійшли до зали.

– Покликати сюди цих ледацюг! – нетерпляче гукнув Седрік.

Коли раби з винуватим виглядом підійшли до помосту, він спитав:

– Це що ж таке, мерзотники? Де це ти так забарився сьогодні, Гурте? ти, поганцю, пригнав стадо додому чи залишив його забродам та розбійникам?

– Усе стадо ціле, як бажає ваша милість, – відказав Гурт.

– Та моя милість аж ніяк не бажає, поганцю, – сказав Седрік, – дві години сидіти в печалі, вигадувати собі різні страхи і жадати помсти сусідам за ті збитки, яких вони мені не завдали! затям, іншим разом покарою за такий переступ будуть тюрма та колодки.

Добре знаючи запальну вдачу хазяїна, Гурт навіть слова не мовив на свій захист; але блазень, якому багато що пробачалося, міг очікувати більшої поблажливості з боку Седріка і тому наважився відповісти і за себе, і за приятеля.

– Їй-право, дядечку Седрік, щось ви не тее кажете.

– Що? – перепитав хазяїн. – От пошлю я тебе до сторожів, і вони тебе добряче відшмагають, як будеш розпускати язика!

– Їа спершу скажи мені, мудрий чоловіче, – відповів Вамба, – чи справедливо, чи розумно карати одного за вину іншого?

– Звісно, ні, дурню.

– То чого ж ти, дядечку, погрожуєш закувати в колодки бідолашного Гурта? за провину його песика Фангса? Клянуся, ми ані хвиляки не зволікали в дорозі: тільки-но зібрали стадо, а Фангс ледве встиг зігнати свиней до купи – і почули, як дзвонять до вечірні.

– Отже, повісити Фангса, – квапливо мовив Седрік, звертаючись до Гурта, – це його вина. А ти собі візьмеш іншого пса.

– Стривай-но, дядечку, – сказав блазень. – Це теж не зовсім справедливо: чим завинив Фангс, коли він кульгає і не може скоро зібрати стадо? Це провина того, хто підстриг йому кігті на передніх лапах; якби Фангса спитали, то бідолаха, мабуть, не погодився б на таке знущення.

– Хто ж посмів так скалічити собаку, який належить моему рабу? – спитав Сакс, вмить розлютившись.

– Це старий Х'юберт з нього познущався, – відповів Вамба, – розпорядник ловів у сера Філіппа Мальвуазена. Він спіймав Фангса у лісі і твердить, начебто той ганявся за оленем. А його хазяїн цього не любить. Сам Х'юберт – лісничий, от і маеш...

– Дідько б його взяв, того Мальвуазена, разом з його лісничим! – вигукнув Седрік. – Хіба ж вони не знають, що цей ліс не належить до заповідних угідь, перелічених у великій лісовій хартії? Ну, то нехай начуваються... Гаразд, годі про це. Іди, блазню, сідай на своє місце. А ти, Гурте, візьмеш собі іншого собаку, і якщо той лісничий посміє його чіпати, то він у мене скоро забуде, як стріляти з лука. Нехай я буду останнім боягузом, якщо не відрубав йому великого пальця на правій руці! Тоді він покине стріляти... Перепрошую, шановні гості. Мої сусіди нічим не кращі за ваших поган у Святій землі, лицарю. Втім, ваша скромна трапеза вже перед вами. Пригощайтесь, прошу; і нехай добрі побажання, якими приправлені ці страви, винагородять вас за їх скромність.

Проте страви, подані на стіл, не потребували вибачень господаря. На нижньому столі стояла свинина, приготована різними способами, а також безліч страв з домашньої птиці, оленини, козлятини, зайчатини і риби, не кажучи вже про великі паляниці хліба, печиво і різноманітні солодоші, зварені з ягід та меду. Дрібна дичина, якої також було багато, подавалася не на тарелях, а на дерев'яних шпичках або рожнах. Пажі і челядь частували кожного з гостей по черзі, а ті вже брали собі, скільки душа забажає. Біля кожного почесного гостя стояв срібний келих; за нижнім столом пили з великих рогів.

Щойно хотіли взятися до їжі, як раптом дворецький здійняв жезл і оголосив:

– Перепрошую – місце леді Ровені!

Позаду чільного столу, у верхньому кінці зали, розчинилися бічні двері, і на поміст ступила леді Ровена в супроводі чотирьох служниць.

Седрік був здивований і навіть прикро вражений з того, що його вихованка з'явилася в такому товаристві; проте він заквапився їй назустріч і, взявши її за руку, з шанобливою урочистістю підвів до призначеного господині крісла на помості, праворуч від свого. З її появою всі встали. Відповівши на цю люб'язність мовчазним поклоном, вона легкою ходою рушила до свого місця за столом. Та не встигла вона сісти, як тамплієр прошепотів до абата:

– Не випадає мені носити вашого золотого ланцюга на турнірі! А хіонське вино – ваше!

– Що ж бо я казав? – відгукнувся абат. – Але, прошу, тихіше – френклін стежить за вами.

Бріан де Буа-Жільбер, що досі зважав лише на свої власні примхи, знехтував цією пересторогою і втупив погляд у саксонську красуню, яка, певно, вразила його так сильно ще й тому, що нічим не нагадувала східних султанш.

Ровена була висока на зріст, чудової статури, але не така висока, щоб це впадало в око. Її шкіра була сліпучо-білою, а витончений малюнок голови та обличчя були такими, що виключали думку про безбарвність краси, що нерідко супроводить світлошкірих білявок. Чисті голубі очі під довгими віями дивилися з-під тонких брів каштанового кольору, завдяки яким її чоло здавалося особливо виразним. Ці очі могли і запалити пристрасть, і зласкавити, могли і владарювати, і благодіяти. Покірний вираз пасував їй найбільш. Однак звичка викликати загальну покору і панувати над іншими надавала цій саксонській дівчині особливої величчя, доповнюючи те, чим наділила її природа. Густі кучері мали світло-русявий відтінок і були ретельно завиті; прикрашені самоцвітами, вони вільно спадали на плечі, що за тих часів було ознакою шляхетного походження. На шиї в неї висів золотий ланцюжок з маленьким золотим ковчегом. На оголених руках сяяли браслети. Поверх її шовкової сукні кольору морської хвилі була накинута друга, довга й простора, що спадала до самої землі, з дуже широкими рукавами до ліктів. До цієї сукні пурпурного відтінку, зітканої з найтоншої вовни, кріпилася легка шовкова вуаль із золотим візерунком. Цією вуаллю при бажанні можна було прикрити лице та груди, за іспанським звичаєм, або накинути її на плечі.

Побачивши очі тамплієра, в яких, мов іскри у попелі, жевріли вогники, Ровена сповненим гідності рухом опустила вуаль на обличчя, даючи зрозуміти, що такий пильний погляд неприемний для неї. Седрік помітив її рух і вгадав його причину.

– Сер лицар, – сказав він, – обличчя наших саксонських дівчат так рідко бачать сонячне

світло, що не можуть витримати такий довгий і пильний погляд хрестоносця.

– Якщо я вчинив зле, – відповів сер Бріан, – то перепрошую, тобто прошу леді Ровену мені пробачити; моя сумирність не сягає далі.

– Леді Ровена, – сказав абат, – бажаючи покарати сміливість мого друга, покарала нас усіх. Сподіваюся, вона не буде такою жорстокою до того добірного товариства, яке ми зустрінемо на турнірі.

– Я ще не знаю, чи ми поїдемо на турнір, – сказав Седрік. – Я не люблю цих пустопорожніх ігрищ, що були невідомі моїм предкам за тих часів, коли Англія була вільною.

– Втім, – мовив пріор, – дозвольте сподіватися, що ви наважитесь поїхати туди в нашому супроводі. Коли на дорогах так небезпечно, не слід відмовлятися від товариства сера Бріана де Буа-жільбера.

– Сер пріор, – відповів Сакс, – хоч би де я подорожував у цій країні, досі мені не був потрібний нічий захист, окрім мого власного меча і вірних слуг. До того ж, якщо ми вирішимо поїхати до Ешбі де ля зуш, нас супроводить мій достойний сусід Етельстан Коненгсбурзький з таким почтом, що нам не доведеться боятися ні розбійників, ні дворян. П'ю цей келих за ваше здоров'я, сер пріор, сподіваюся, що мое вино вам смакує, і дякую вам за люб'язність. А якщо ви так строго дотримуетесь монастирського статуту, – додав він, – що вам смакує лише сироватка, то сподіваюся, ви не будете цього соромитись і пити вино тільки з ввічливості.

– Ні, – відказав пріор сміючись, – у монастирських стінах нам не бракує сироватки, ваша правда, але ж серед світських людей ми поводимося по-світськи. Тому я відповім на ваш люб'язний тост, піднявши келих цього чудового вина, а тверезі напої нехай п'є мій служник.

– А я, – мовив тамплієр, наливаючи собі вина, – п'ю за здоров'я прекрасної Ровени. Відтоді як ваша тезка ступила на землю Англії, ця країна не знала жінки, що була б більш гідна пошани. Клянуся небом, тепер я розумію бідолашного Вортигерна[104 - Вортигерн – легендарний король бриттів – народу кельтського походження, витісненого англосаксами. Під час війни з піктами і скоттами, що заселяли північ Британії, Вортигерн звернувся до вождя саксів Хенгіста, у якого була красуня донька Ровена. Закохавшись в Ровену, він віддав частину свого королівства в обмін на її руку і тим самим відкрив шлях для саксонського завоювання. Пізніше Хенгіст розбив Вортінгерна і підкорив бриттів.!] Якби перед ним був хоч смутний образ тієї краси, яку ми зараз бачимо, цього було б досить, щоб забути про честь і королівство.

– Мені не випадає слухати стільки надмірних похвал, лицарю, – з гідністю мовила Ровена, не відсуваючи вуалі, – і краще я скористаюся з вашої люб'язності, щоб почути з ваших уст

останні відомості з Палестини, бо цей предмет приємніший для нашого слуху, ніж усі люб'язності, до яких спонукає вас французький етикет.

– Навряд чи я зможу розповісти вам багато цікавого, леді, – відповів Бріан де Буа-Жільбер. – Можу лише підтвердити чутки про те, що з Саладіном укладено перемир'я.[105 - ...з Саладіном укладено перемир'я... – У 1191 р. Річард захопив фортецю Акра, але не зміг досягти Єрусалима і на три роки уклав перемир'я з Саладіном, султаном Сирії та Єгипту (1171–1193), перш ніж повернутися у 1192 р. до Англії; цим завершився Третій хрестовий похід.]

Його слова були перервані втручанням Вамби. Блазень примостився кроків за два від крісла хазяїна, який раз у раз кидав йому шматки зі своєї тарілки. Втім, таку ж ласку мали від Седріка і його улюблені собаки, котрих, як ми вже знаємо, в залі було досить багато. Вамба сидів за маленьким столиком на ослоні з вирізаними на спинці осячими вухами. Підсунувши п'яти під перекладину свого стільця, він всотав щоки так, що його щелепи стали схожими на щипці для горіхів, і примружив очі, хоч це аж ніяк не заважало йому до всього дослухатись, аби не прогавити нагоди для якоїсь із витівок, котрі йому дозволялися.

– Ох, ці перемир'я! – вигукнув він, не зважаючи на те, що перервав шанованого тамплієра. – Вони мене геть зістарили!

– Що, негіднику? Що це значить? – мовив Седрік, заздалегідь втішаючись зі штуки, яку зараз утне блазень.

– Атож, – вів далі Вамба, – за мого життя було вже три таких перемир'я, і кожне – на п'ятдесят літ. Отже, воно й виходить, що мені півторає років.

– Присягаюся, ти помреш не від старості, – сказав тамплієр, що впізнав у блазні свого лісового знайомого. – Твоя доля – сконати наглою смертю, якщо ти так показуватимеш дорогу проїжджим, як мені та пріору сьогодні.

– Як же це так, негіднику? – гримнув Седрік. – Дурити проїжджих! Ні, таки треба тебе відшмагати: пройда з тебе ще більший, ніж дурень.

– Зроби таку ласку, дядечку, – сказав блазень, – дозволь моїй дурості цього разу відповісти за мою нечесність. Я завинив лише тим, що сплутав, де в мене права рука, а де ліва. А той, хто питає в дурня поради, має стерегтися.

Розмову перервала поява слуги, якого воротар послав доповісти, що біля воріт стоїть якийсь подорожній і просить впустити його переночувати.

– Впустіть його, – сказав Седрік, – байдуже, хто він. Такої ночі, коли надворі ллє мов з відра, навіть дикі звірі туляться до стада і шукають порятунку у свого смертельного ворога

– людини, аби лишень не загинути серед стихії. Дайте йому все, що знадобиться. Освальде, приглядай за ним.

Чашник тієї ж миті вийшов із зали і рушив виконувати наказ хазяїна.

Розділ V

Хіба у євреїв немає очей? Хіба в них немає рук, органів, членів тіла, почуттів, уподобань, пристрастей? Хіба не та сама іжа живить його, хіба не та сама зброя його ранить, хіба він не страждає на ті самі недуги, хіба не ті самі ліки зцілюють його, хіба не гріють і не морозять його те саме літо і зима, що й християнина?

Шекспір. «Венеціанський купець»

Освальд повернувся і, схилившись до свого хазяїна, прошепотів йому на вухо:

– Це єврей, він назвав себе Ісааком з Йорка. Чи добре буде, якщо я приведу його сюди?

– Нехай Гурт виконує твої обов'язки, Освальде, – сказав Вамба, як завжди, нахабно. – Свинопас вшанує єврея як годиться.

– Пресвята Діво, – прошепотів абат, осіняючи себе хресним знаменням. – Пустити єврея в таке товариство!

– Що? – відгукнувся тамплієр. – Щоб собака-єврей наблизився до захисника Гробу Господнього?

– Ти ба, – сказав Вамба, – виходить, тамплієри люблять тільки єврейські грошенята, а єврейське товариство їм не до вподоби!

– Нічого не вдієш, шановні гості, – мовив Седрик, – я не можу порушити закони гостинності, щоб догодити вам. Якщо Господь наш стільки століть терпів цілий народ запеклих еретиків, то й ми можемо потерпіти одного єврея кілька годин. Проте я нікого не силую розмовляти з ним або їсти з ним разом. Посадіть його за інший стіл і погодуйте окремо. А втім, – додав він з посмішкою, – може, оті чужинці в чалмах приймуть його до свого товариства?

– Сер френклін, – відповів тамплієр, – мої сарацинські невільники – вірні мусульмани і зневажають євреїв анітрохи не менше, ніж християни.

– От лишень не знаю, – втрутився Вамба, – чим прихильники Магомета і Термаганта[106 - Магомет і Термагант – у містеріях (середньовічних драматичних творах, переважно біблійного змісту) під цими мусульманськими іменами часто виступав диявол.] кращі від цього народу, що його колись вибрав сам Бог!

– Ну то хай він сяде з тобою, Вамбо, – відповів Седрік. – Дурень і шахрай – якраз до пари.

– Дурень знає, як повестися з шахраєм, – сказав Вамба, змахнувши кісткою від свинячого окосту.

– Цить! Ось він іде, – мовив Седрік.

Впущений без будь-яких церемоній, до зали боязко і нерішуче ступив сухорлявий, високий на зріст старий чоловік; він шокроку кланявся і тому здавався нижчим, ніж був насправді, від звички схиляти спину. Риси його обличчя були тонкі і правильні; орлиний ніс, гострі чорні очі, високе чоло, пооране зморшками, довге сиве волосся і пишна борода могли б створити гідне враження, коли б не так яскраво свідчили про його приналежність до племені, яке за тих диких часів викликало відразу в марновірного і темного простолюду, а з боку користолюбних і жадібних дворян зазнавало найжорстокіших утисків. Одяг єврея, що вельми потерпів від негоди, складався з простого темно-брунатного плаща і темно-червоного хітона. На ньому були грубі чоботи, оторочені хутром, і широкий пасок, за яким стирчали невеликий ніж і коробочка з письмовим приладдям. На голові в нього був високий чотирикутний капелюх жовтого кольору й особливої форми: закон приписував євреям носити такі капелюхи, що відрізняли їх від християн. Увійшовши до зали, єврей одразу ж скинув його.

Прийом, наданий цьому чоловікові в оселі Седріка Сакса, задовольнив би навіть найревнішого прихильника ізраїльтян. Сам Седрік у відповідь на незліченні поклони єврея лише хитнув головою і вказав йому на нижній кінець столу. Однак там ніхто не посунувся, щоб звільнити для нього місце. Коли він проходив повз ряди ідоків, слуги-сакси навмисне розставляли лікті і, здвигаючи плечима, продовжували уминати вечерю, не звертаючи ані найменшої уваги на нового гостя. Монастирські служники хрестилися, озираючись на нього з побожним острахом; навіть сарацини, коли Ісаак проходив повз них, почали люто посмикувати вуса і схопилися за кинджали, збираючись перешкодити його наближенню у будь-який спосіб. Слід гадати, що Седрік з тих самих причин, які спонукали його надати притулок цьому нащадкові знедоленого народу, наполіг би й на тому, щоб його люди поводитися з Ісааком більш ввічливо; та саме цієї миті абат завів з ним таку цікаву бесіду про породи і звички його улюблених собак, що Седрік не покинув би цієї розмови і заради більш важливої справи, ніж те, що євреєві, можливо, доведеться лягти спати натщесерце.

Ісаак стояв осторонь від усіх, марно очікуючи, чи не знайдеться для нього вільне місце, де б він міг сісти й перепочити. Зрештою прочанин, що сидів на лаві біля вогнища, пожалів

його і мовив:

– Старий, моя одежа вже висохла, я повечеряв, а ти змок і зголоднів.

Мовивши так, він підгорнув на середину вогнища розкидані дрова, що ледь жевріли, і роздув яскраве полум'я; потім він пішов до столу, взяв миску гарячої юшки з козячим м'ясом, поставив її на столику, за яким вечеряв сам, і, не чекаючи, поки єврей викаже свою вдячність, рушив у протилежний бік зали: чи то він не хотів знатися з тим, кому допоміг, чи, може, просто бажав опинитися ближче до чільного помосту.

Якби за тих часів існували художники, здатні зобразити подібний сюжет, постать цього єврея, що схилився над вогнищем і грів свої затерплі від холоду руки, могла б послужити їм для зображення зимової пори року. Трохи зігрівшись, він жадібно накинувся на гарячу юшку і їв так квапливо, з такою видимою насолодою, наче давно вже не торкався їжі.

Тим часом абат вів далі розмову з Седріком про лови; леді Ровена завела бесіду з однією зі своїх служниць, а пихатий тамплієр, позираючи то на єврея, то на саксонську красуню, про щось замислився – певно, про щось дуже цікаве для нього.

– Дивуюсь я на вас, вельмишановний Седріку, – казав абат. – Як ви, за всієї вашої любові до мужньої мови своєї вітчизни, не визнаєте переваги нормано-французької мови в усьому, що стосується мисливської науки? Адже в жодній мові не знайдеш стількох спеціальних виразів для полювання в полі та в лісі.

– Любий отче Еймер, – відповів Седрік, – знайте, що мені всі ці чужинські викрутаси ні до чого; я й без них знаю, як поводитись у лісі. Сурмити в ріг я вмію, хоч і не називаю цей звук *reseat*[107 - Звук мисливського рога, яким скликають собак на початку або наприкінці ловів.] або *mort*[108 - Звук рога, що сповіщає про смерть спійманої здобичі.], вмію нацькувати собак на звіра, знаю, як його краще оббілювати і як розвісити шкуру, і чудово даю собі раду без отих новітніх слівцець – *cigee*, *arbor*, *pombles*[109 - Французькі мисливські терміни.] та інших дурниць у дусі казкового сера Трістрама[110 - Трістрам – герой лицарських романів, для нього «полювання було зведене до науки»].

– Французька мова, – сказав тамплієр із властивою йому за будь-яких обставин холодною зверхністю, – єдина мова, пристойна не лише на полюванні, але й у любові, і на війні. Цією мовою слід завойовувати серця прекрасних дам і перемогати ворогів.

– Ну-бо, вип'ємо по скляночці вина, сер лицар, – мовив до нього Седрік, – та й абатові налейте! А я тим часом розповім вам, що було тридцять років тому. Тоді проста англійська мова Седріка Сакса тішила дівочий слух, хоч у ній і не було пишномовства французьких трубадурів. Коли ми билися на полях Норталертону, бойовий поклик сакса було чути у лавах шотландського війська не гірше, ніж *cri de guerre*[111 - Заклик до бою (фр.).] найсміливішого з норманських баронів. Вшануймо ж келихом вина пам'ять відважних

воїнів, що билися там! Випийте зі мною, гості.

Він вихилив свою склянку і повів далі з іще більшим запалом:

– Скільки щитів було порубано в той день! Сотні знамен майоріли над головами героїв. Кров лилася рікою, та смерть була всім нам миліша за втечу. Саксонський співець назвав той день святом мечів, злітанням орлів на здобич; удари сокир і мечів по шоломах і щитах недругів, шум битви і бойові заклики здавалися співцеві веселішими від весільних пісень. Але в нас немає своїх співців. Наші діяння затьмарені діяннями іншого народу; нашу мову, навіть самі наші імена скоро забудуть. І про це ніхто не пошкодує, крім мене, самотнього старого... Чашник! Ану, ледарю, налий нам! За здоров'я відважних воїнів, сер лицар, хоч би до якого племені вони належали, якою мовою говорили! За тих, хто хоробріше від усіх воює в Палестині у лавах захисників хреста!

– Я сам ношу знак хреста, і не мені про це говорити, – мовив Бріан де Буа-жільбер, – та хто ж інший заслуговує на звання перших серед хрестоносців, як не тамплієри – вірні охоронці Гробу Господнього!

– Іоаніти[112 - Іоаніти (госпітальєри) – члени духовно-лицарського ордену, заснованого хрестоносцями у Палестині в 1118 р., з 1120 р. складають конкуренцію тамплієрам. Назва пішла від їхньої першої резиденції – госпіталю св. Іоанна в Єрусалимі. У IV ст. орден був перейменований на Мальтійський (з резиденцією на Мальті).], – сказав абат. – Мій брат вступив до цього ордену.

– А я й не применшую їхньої слави, – сказав тамплієр, – але...

– Знаеш, дядечку Седрік, – докинув Вамба, – якби Річард Лев'яче Серце був розумнішим і слухався мене, дурня, він би сидів удома зі своїми веселими англійцями, а Єрусалим звелів відвойовувати тим лицарям, які його здали.

– Невже в англійському війську не було нікого, – мовила раптом леді Ровена, – чие ім'я гідне було б стояти поруч з іменами тамплієрів та іоанітів?

– Даруйте мені, леді, – відповів де Буа-Жільбер, – англійський король привів у Палестину військо хоробрих вояків, які поступалися сміливістю лише тим, хто невпинно боронив Святу землю.

– Вони не поступалися нікому, – сказав прочанин, який весь час стояв поруч і з помітним нетерпінням прислухався до розмови. Усі подивилися в той бік, звідки пролунала ця несподівана заява.

– Я наполягаю на тому, – вів далі прочанин твердим і звучним голосом, – що англійські лицарі не поступалися нікому з тих, хто боронив мечем Святу землю. Іще скажу, що сам

король Річард і п'ять його лицарів після взяття фортеці Сен-Жан д'Акр влаштували турнір і викликали на бій усіх бажаючих. Я бачив це на власні очі, тому й кажу. Того дня кожен з лицарів виїжджав на арену і щоразу перемагав. Можу також сказати, що семеро з їхніх супротивників належали до ордену тамплієрів. Сер Бріан де Буа-Жільбер чудово про це знає і може підтвердити мої слова.

Неможливо передати ту скажену лют, якою вмить спалахнуло потемніле обличчя смаглявого тамплієра. Розлючений і збентежений, він стиснув тремтячими пальцями руків'я меча, проте не витяг меч з піхов, мабуть розуміючи, що в такому місці і при таких свідках чинити розправу не варто. Але простий і відвертий Седрік, що не звик робити дві справи водночас, так радів звістці про доблесть своїх співвітчизників, що не помітив люті і збентеження свого гостя.

— Я б радо подарував тобі цей золотий браслет, добрий чоловіче, — сказав він, — якби ти назвав імена тих лицарів, які з такою честю підтримали славу нашої веселої Англії.

— Я охоче назву їхні імена, — відповів прочанин, — і подарунків мені не треба: я дав обітницю, що деякий час не торкатимуся золота.

— А хочеш, друже мій, я поношу цей браслет замість тебе? — сказав Вамба.

— Першим за воїнською доблестю і мистецтвом бою, за славою і званням, — почав прочанин, — був відважний Річард, король англійський.

— Я його прощаю! — вигукнув Седрік. — Прощаю те, що він — нащадок тирана, герцога Вільгельма.

— Другим був граф Лестер, — вів далі прочанин, — а третім сер томас Малтон з Гілсленда.

— О, це сакс! — з погордою вигукнув Седрік.

— Четвертим — сер Фолк Дойлі, — мовив прочанин.

— Теж саксонець, у всякому разі, по материнській лінії, — сказав Седрік, що жадібно ловив кожне його слово.

Щиро радіючи перемозі англійського короля і співвітчизників-остров'ян, він майже забув про свою ненависть до норманів.

— А хто ж був п'ятим? — спитав він.

— П'ятим був сер Едвін Торнґем.

– Чистокровний сакс, клянуся душею Хенгіста! – вигукнув Седрік. – А шостий? Як ім'я шостого?

– Шостий, – відповів прочанин, трохи помовчавши і ніби зібравшись з думками, – був зовсім молодий лицар, нікому не відомий і незнатний; його прийняли до цього шановного товариства не так завдяки його чеснотам, як заради круглого рахунку. А ім'я його я позабув.

– Сер прочанин, – презирливо мовив Бріан де Буа-Жіль-бер, – така удавана забудькуватість після того, як ви згадали так багато, не введе нікого в оману. Я сам назву ім'я лицаря, якому випадково – з вини мого коня – пощастило вибити мене із сідла. Його звали лицар Айвенго; попри його молодість, жоден з його товаришів не перевершив його у вмінні володіти зброєю. І я вголос, при свідках, заявляю, що, коли він буде в Англії і забажає на турнірі повторити той виклик, що кинув мені у Сен-Жан д'Акрі, я готовий стати з ним на прю, надавши йому право вибирати зброю. З таким конем і зброєю, якими я володію зараз, я ручуся за свою перемогу.

– Ваш виклик був би прийнятий, – відповів прочанин, – якби ваш супротивник був присутній тут. Але його тут немає, і не слід порушувати спокій цієї мирної оселі, вихваляючись перемогою у двобої, який навряд чи коли-небудь відбудеться. Проте якщо Айвенго повернеться з Палестини, я можу поручитися, що він битиметься з вами.

– Гарна порука! – кинув тамплієр. – А яку заставу ви можете запропонувати?

– Оцей ковчег, – сказав прочанин, виймаючи з-під плаща маленьку коробочку зі слонової кістки і осіняючи себе хресним знаменням. – У ньому зберігається частка справжнього Хреста Господнього, привезена з Монт-Кармельського монастиря.[113 - ...Частка справжнього Хреста Господнього, привезена з Монт-Кармельського монастиря. – Вважається, що св. Гелена, мати імператора Костянтина, зберегла частину хреста, на якому розіп'яли Ісуса. Монт-Кармель – оригінальна фундація (1154) католицького чернецького ордену кармелітів, розміщеного на горі Кармель у Палестині.]

Пріор абатства жорво теж перехрестився і побожно проказав «Отче наш». Усі вчинили за його прикладом, окрім єврея, мусульман і тамплієра. Не виказавши ніякої пошани до святині, тамплієр зірвав із шиї золотого ланцюга, жбурнув його на стіл і мовив:

– Прошу абата Еймера прийняти на схов мою заставу і заставу цього безіменного прочанина на знак того, що, коли лицар Айвенго ступить на землю, омиту чотирма морями Британії, він отримає виклик на бій з Бріаном де Буа-Жіль-бером. Якщо названий лицар не відповість на цей виклик, я оголошу про його боягузтво зі стін кожного командорства ордену тамплієрів, які є в Європі.

– Цього не буде, – втрутилася леді Ровена, вперше порушуючи свою тривалу мовчанку. –

Якщо в цім домі ніхто не бажає сказати слово на захист відсутнього Айвенго, за нього ручуся я. Мое слово стане порукою, що він прийме будь-який виклик до чесного бою. І якби моя слабка порука могла підвищити цінність цієї безцінної застави, запропонованої добрим прочанином, я б поручилася своїм іменем і доброю славою, що Айвенго дасть гідну відсіч цьому гордому лицарю.

У душі Седріка вирувала така буря суперечливих почуттів, що під час цієї розмови він не в змозі був мовити ні слова. Радісна гордість, гнів, бентега змінювалися на його чесному і відвертому обличчі, наче тіні від хмар, що пропливають над скошеним полем. Челядинці, поміж якими при згадці імені Айвенго наче пробігла електрична іскра, затамувавши подих чекали, що буде далі, і не зводили очей з хазяїна. Та ось заговорила Ровена, і її голос наче пробудив Седріка від роздумів і змусив порушити мовчання.

— Леді Ровена, — сказав він, — це зайве. Якби знадобилася ще одна застава, то я сам, незважаючи на те, що Айвенго жорстоко скривдив мене, готовий поручитися за його честь власною честю. Але, здається, застав і так вистачає — навіть за новітнім статутом норманського лицарства. Чи вірно я кажу, отче Еймер?

— Цілком вірно, — підтвердив пріор, — я відвезу ковчег зі святинею і цей золотий ланцюг до нашого монастиря і зберігатиму їх у ризниці доти, поки справа не вирішиться належним чином.

Він ще кілька разів перехрестився, промовляючи молитви, і, ставши навколішки, відважив кілька поклонів; а тоді передав ковчег у руки ченця, що його супроводжував, — брата Амвросія; потім уже без будь-яких церемоній, проте, мабуть, з не меншим задоволенням прибрав зі столу золотий ланцюг і поклав його у напахчену парфумами сап'янову торбину, причеплену до його пояса.

— Сер Седрік, — сказав абат, — ваше славне вино таке міцне, що у моїх вухах вже дзвонять до вечерні. Дозвольте нам ще раз випити за здоров'я леді Ровени і відпустіть нас відпочивати.

— Клянуся бромхольським хрестом,[114 - Бромхольський хрест — залишки хреста, що були привезені до Бромхола, Норфолк, близько 1223 р.] — мовив Сакс, — ви погано підтримуєте свою добру славу, сер пріор. Про вас іде поговор, як про сумлінного ченця: кажуть, ви тільки тоді випускаєте з рук келиха, коли продзвонять до заутрені, і я, старий, боявся осоромитись у змаганні з вами. Клянуся честю, за моїх часів дванадцятирічний хлопчисько-сакс просидів би за столом довше, ніж ви.

Однак цього разу в пріора були свої причини виявляти помірність. Сан зобов'язував його грати роль миротворця, проте він і сам запобігав будь-яким сваркам та сутичкам. Причиною цьому була не любов до ближнього і навіть не любов до самого себе; він боявся гніву старого сакса і підозрював, що злостива пиха тамплієра, що вже не раз виривалася

назовні, зрештою спричинить вельми неприємну сцену. Тому він почав розводитися про те, що у вмінні пити жоден народ не може дорівнятися до міцних на хміль та витривалих саксів, побіжно натякнув на свій святий сан і завершив промову уклінним проханням дозволити йому йти спочивати.

Потім пустили по кругу останній келих, і гості, низько вклонившись господарю і леді Ровені, встали і розійшлися по залі, а хазяї у супроводі найближчих слуг пішли до своїх покоїв.

– Ти, брудна собака, – сказав тамплієр євреєві, проходячи повз нього, – ти що, теж збираєшся на турнір?

– Так, збираюся, – відповів Ісаак, боязко вклоняючись, – якщо дозволить ваша вельмишановна милість.

– Атож, – сказав тамплієр, – ти йдеш туди, щоб своїм гендлярством висотати всі жили з дворян, а в жінок і дітей вициндрити гроші нікчемними цяцьками? Ручуся, що твій капшук напханий шекелями[115 - Шекель – грошова одиниця Ізраїлю].

– Жодного шекеля, жоднісінького срібного пенні, ані гроша немає, клянуся богом Авраама[116 - Авраам – перший патріарх і предок євреїв.]! – скрикнув єврей, сплеснувши руками. – Я йду просити допомоги у своїх товаришів для сплати податку, який стягає з мене палата єврейського казначейства.[117 - ...для сплати податку, який стягає з мене плата єврейського казначейства. – за Річарда I організовувалися комітети з нагляду за фінансовою діяльністю євреїв. Королівська влада захищала євреїв, проте брала за це податок. Так, Генріх II відбирав чверть їхніх доходів, завдяки чому фінансував Хрестовий похід 1187 р.] Нехай дарує мені удачу праотець Іаков. Я зовсім збіднів. Навіть оцей плащ, що на мені, позичив мені Рейбен з тадкастера.

Тамплієр уїдливо посміхнувся і кинув:

– Брешеш, клятий пройдисвіте!

З цими словами він відійшов від єврея і, звертаючись до своїх мусульманських невірників, проказав щось мовою, нікому з присутніх не відомою.

Бідолашного старого дуже вразило, що войовничий чернець заговорив до нього, і він не наслідуювався підвести голову і випростатись доти, поки той не відійшов на інший кінець зали. Коли єврей нарешті звів голову й озирнувся, на обличчі в нього був написаний безмежний подив, мов у людини, яку засліпила блискавка й оглушив грім.

Невдовзі тамплієр і абат пішли у відведені для них спальні. їх супроводжували дворецький і чашник. При кожному з них ішли двоє слуг зі смолоскипами, а ще двоє несли на тацях прохолодні напої; інші вказували почту тамплієра та решті гостей місця, де для них був

приготований нічліг.

Розділ VI

Як друг, я заслужу його довіру;

Удасться – добре, ні – бувай здоров і не тримай на мене зла.

«Венеціанський купець»

Коли прочанин у супроводі служника зі смолоскипом проходив заплутаними переходами цього величезного будинку, спорудженого без будь-якого плану, чашник наздогнав його і прошепотів йому на вухо, що, коли він не має нічого проти кухля доброго меду, то в його кімнаті вже зібралося багато слуг, які хотіли б послухати оповіді про Святу землю, а особливо про лицаря Айвенго. Слідом за чашником його прохання повторив Вамба, запевняючи, що одна склянка вина опівночі варта трьох після сигналу гасити вогні. Не заперечуючи проти цього твердження, що пролунало з вуст такої обізнаної людини, прочанин подякував обом за гостинне запрошення, але сказав, що дана ним обітниця забороняє йому розмовляти на кухні про те, чого не можна говорити за столом у господарів.

– Оце так обітниця! – мовив Вамба, звертаючись до чашника. – Служі вона навряд чи підійде.

– Я хотів був дати йому кімнату на горищі, – сказав чашник, роздратовано здвигнувши плечима, – та як він не хоче знатися з добрими християнами, нехай спить поруч з Ісааком. Енвольде, – продовжив він, обернувшись до слуги зі світочем, – проведи прочанина до південної келії. Який привіт, така й відповідь. На добраніч, сер прочанин.

– На добраніч, і нагороди вас Пресвята Діва, – незворушно відповів прочанин і рушив за своїм проводирем.

У невеликому, освітленому грубим залізним ліхтарем передпокої, звідки виходили в різні боки кілька дверей, їх зупинила служниця леді Ровени, яка владним тоном мовила, що її хазяйка бажає поговорити з прочанином, і, взявши світоч з рук Енвольда та наказавши йому дочекатись її повернення, жестом запросила прочанина слідувати за нею. Певно, прочанин вважав нечемним відмовитись від цього запрошення, як відмовився від попереднього; у всякому разі, він підкорився без жодних заперечень, хоча, здавалося, такий наказ його здивував.

Вузький коридор і сходи, складені з товстих дубових колод, привели його до кімнати Ровени; груба розкіш цієї кімнати свідчила про пошану господаря дому до її хазяйки. Усі стіни були завішені гобеленами, на яких строкатим шовком та золотими і срібними нитками були вишиті різні сцени псових і соколиних ловів. Постіль під пурпуровим балдахіном була застелена розкішно вишитим покривалом. На стільцях лежали яскраві подушки; перед одним стільцем, вищим від усіх інших, стояла лавочка із слонової кістки, прикрашена різьбленням. Кімнату освітлювали чотири воцані світочі у срібних підсвічниках.

Проте сучасним красуням не слід було б заздрити розкоші, в якій жила саксонська принцеса. Стіни кімнати були так погано проконопачені, з такими шпаринами, що розкішні гобелени тріпотіли від нічного вітру. Щось на зразок благовонних ширм прикривало світочі від протягу, але полум'я лопотіло під поривами вітру, мов розгорнутий стяг полководця. Звичайно, умеблювання кімнати було багатим і навіть вишуканим; але комфорту в ньому не було, а позаяк за тих часів не було й уявлення про комфорт, то його відсутність не впадала в око.

Три служниці, стоячи за спиною в Ровени, укладали на ніч її волосся. Сама Ровена сиділа на високому стільці, схожому на трон. Уся її зовнішність і манери були такими, що здавалося, ніби вона народжена владарювати. Прочанин одразу ж визнав це, схиливши перед нею коліна.

— Підведися, мандрівнику, — привітно мовила Ровена, — захисник відсутніх заслуговує на люб'язний прийом з боку кожного, хто любить істину і шанує мужність.

Потім, звернувшись до свого почту, вона сказала:

— Відійдіть усі, окрім Ельгіти. Я бажаю поговорити зі святим прочанином.

Служниці відійшли в інший бік кімнати і, вмотившись на вузькій лаві під самою стіною, сиділи нерухомо й безмовно, наче статуї, хоча могли б залюбки гомоніти, не заважаючи розмові своєї хазяйки з прочанином.

Леді Ровена хвилю помовчала, ніби не знаючи, з чого почати, і мовила:

— Прочанине, сьогодні ввечері ви назвали одне ім'я. Я маю на увазі, — вела вона далі, зробивши над собою зусилля, — ім'я Айвенго; за законами природи і кровних уз це ім'я мало б зустріти більш привітний відгук у цьому домі; але з примхи долі склалося так, що, хоч у багатьох затріпотіло серце при звуку цього імені, лише я наважуюся спитати вас, де і за яких обставин ви залишили того, про кого згадали. Ми чули, що він затримався у Палестині через хворобу і що після того, як звідти пішло англійське військо, він зазнав утисків з боку французької партії; а нам відомо, що до цієї партії належать і тамплієри.

– Я небагато знаю про лицаря Айвенго, – знічено відповів прочанин, – але хотів би знати більше, якщо вам небайдужа його доля. Здається, йому пощастило уникнути переслідувань у Палестині, і він збирався повернутись до Англії. Певно, ви, леді, знаєте краще за мене, чи є в нього тут надія на щастя.

Леді Ровена тяжко зітхнула і спитала, чи не знає прочанин, коли саме слід чекати повернення лицаря Айвенго на батьківщину і чи не загрожує йому небезпека дорогою.

Прочанин не міг нічого сказати щодо часу повернення Айвенго; що ж до другого питання леді Ровени, він запевнив її, що подорож може бути цілком безпечною, якщо їхати через Венецію і Геную, а звідти – через Францію і Англію.

– Айвенго, – сказав він, – так добре знає мову та звичаї французів, що в цій дорозі йому ніщо не загрожує.

– Дай Боже, – мовила леді Ровена, – щоб він доїхав благополучно і зміг взяти участь у майбутньому турнірі, де всі лицарі змагатимуться у воїнському мистецтві. Якщо приз здобуде Етельстан Конінгсбурзький, Айвенго може почути лихі звістки, коли повернеться до Англії. Скажіть мені, прочанине, яким він був, коли ви бачили його востаннє? Чи не зменшила недуга його тілесні сили й красу?

– Він схуд і засмаг відтоді, як прибув до Палестини з острова Кіпр у почті Річарда Лев'яче Серце. Мені здавалося, що на його лиці – печать глибокого смутку. Але я не підходив до нього, бо я з ним не знайомий.

– Боюся, те, що він побачить у рідній країні, – мовила Ровена, – не розвіє його смутку... Дякую тобі, добрий прочанине, за звістки про друга мого дитинства. Дівчата, – звернулася вона до служниць, – подайте цьому святому чоловікові вечірнього келиха. Йому час спочивати, і я не можу затримувати його довше.

Одна із служниць принесла срібний келих гарячого вина з прянощами, до якого Ровена ледь торкнулася вустами, після чого його подали прочанинові. Він низько вклонився і відсorbнув трохи вина.

– Прийми цей дарунок, друже, – продовжувала леді Ровена, подавши йому золоту монету. – Це на знак моєї поваги до твоїх тяжких випробувань і до святих місць, які ти відвідав.

Прочанин прийняв подарунок, ще раз низько вклонився і вийшов услід за Ельгітою.

У передпокої його чекав слуга Енвольд. Узявши світоча з рук служниці, Енвольд квапливо і без зайвих церемоній провів гостя до примурку, де було кілька комор, що служили

спальнями для нижчої челяді і гостей простого звання.

– Де спить єврей? – спитав прочанин.

– Ця брудна собака проведе ніч поруч з вашою превелебністю, – відповів Енвольд. – Святий Дунстане, ото доведеться відмивати після нього комору, щоб у ній міг ночувати християнин!

– А де спить Гурт, свинопас? – поцікавився прочанин.

– Гурт, – відповів слуга, – спить у тій коморі, що від вас праворуч, а єврей – ліворуч; тримайтеся подалі від цього невірного. Вам відвели б кращий pokій, якби ви погодилися на прохання Освальда.

– Пусте, мені і тут буде добре, – сказав прочанин.

Мовивши це, він увійшов до своєї комори і, взявши світоча з рук слуги, подякував йому та побажав на добраніч. Зачинивши за собою двері келії, він встромив смолоскип у дерев'яний підсвічник і оглянув свою спальню, все умеблювання якої становили грубий дерев'яний стілець і плаский дерев'яний короб, набитий чистою соломною, поверх якої були постелені дві чи три овечі шкури. Ця споруда заміняла ліжку.

Прочанин загасив світоч, не роздягаючись витягся на цьому вбогому ліжку і заснув – чи то принаймні лежав нерухомо доти, поки перший промінь сонця не впав у мале гратчасте віконце, крізь яке до келії проникали світло і повітря. Тоді він встав, проказав ранкові молитви, обтрусив на собі одяг і, обережно відхиливши двері, пройшов до єврея.

Ісаак забувся тривожним сном на ліжку, цілком подібному до того, на якому провів ніч прочанин. Увесь знятий увечері одяг він поклав на себе або під себе, щоб його не поцупили вночі. Обличчя єврея було змученим і неспокійним; руки судомно сіпалися, ніби боронячись від страшної примари; він щось бурмотів і вигукував єврейською мовою, а час від часу промовляв цілі фрази місцевою говіркою. З-поміж них можна було розчути такі слова: «Заради бога Авраама, згляньтесь над нещасним старим! Я бідний, у мене немає грошей, можете закувати мене в кайдани, розтяти на шматки, та я не в силі виконати ваше бажання».

Прочанин не став чекати, поки Ісаак прокинеться, і торкнув його кінцем свого ціпка. Цей дотик, певно, змішався у свідомості сплячого з його моторошним сном: він схопився з місця, волосся в нього піднялося сторч, колючий погляд чорних очей, сповнений дикого страху та подиву, втупився у прочанина, пальці вп'ялися в одяг, наче кігті яструба.

– Не бійся мене, Ісааку, – сказав прочанин, – я прийшов до тебе як друг.

– Нагороди вас бог Ізраїлю, – промимрив єврей, трохи отямившись. – Мені примарилося... Та будь благословенний праотець Авраам, то був лише сон.

Потім, прийшовши до тям, він спитав уже звичайним тоном:

– А чого воліє ваша милість від бідного єврея о такій ранній порі?

– Я хотів тобі сказати, – відповів прочанин, – що, коли ти цієї ж миті не підеш із цього дому і не поїдеш звідси якомога скоріше і якомога далі, тебе спіткає в дорозі велике лихо.

– Святий отче, – вигукнув Ісаак, – хто ж захоче напасти на такого нікчемного злидаря, як я?

– Це ти маєш краще знати, – мовив прочанин, – але знай, що тамплієр, коли вчора ввечері проходив через залу, заговорив до своїх невільників сарацинською мовою, яку я розумію, і звелів їм сьогодні вранці простежити, куди поїде єврей, схопити його, коли він опиниться подалі від цього маєтку, і відвести у замок Філіппа де Мальвуазена або Реджинальда Фрон де Бефа.

Неможливо описати жах, що охопив єврея при цій звістці; здавалося, сили покинули його в одну мить. Кожен м'яз, кожен нерв ослаб, руки безсило повисли, голова схилилася на груди, коліна підломилися, і він упав до ніг прочанина, наче підкорений невідомою силою; то була вже не людина, схилена у благальній покорі, а тіло, з якого пішло життя.

– Бог Авраама! – скрикнув він. Не підводячи сивої голови, він склав свої зморщені руки і здійняв їх до неба. – О Мойсею[118 - Мойсей – біблійний пророк зі Старого завіту.]! О блаженний Аароне! Недарма мені наснився цей сон, даремно мене мучило це видіння! Я вже відчуваю, як вони кліщами тягнуть з мене жили. Відчуваю, як ходять по всьому тілі зазубрені колеса, мов ті гострі пили, борони і залізні сокири, якими катували жителів Рабби і дітей Амонових![119 - ...гострі пили, борони і залізні сокири, якими катували жителів Рабби... – Цар Давид, коли взяв місто амовитян Раббу, піддав його жителів жорстоким тортурам (Друга книга Пророка Самуїла, 11: 1).]

– Встань, Ісааку, і послухай, що я тобі скажу, – з жалем, проте трохи зневажливо мовив прочанин, дивлячись на його страждання. – Я розумію твій страх: принци і дворяни безжалісні до твоїх одноплемінників, коли хочуть витягти з них гроші. Та встань, я тебе навчу, як уникнути біди. Йди з цього дому негайно, поки не прокинулися слуги, – вони міцно сплять після вчорашньої п'ятки. Я проведу тебе потаємною стежкою через ліс, який я знаю не гірше від тутешніх лісничих. Я не покину тебе, поки не передам у руки якого-небудь барона або поміщика, що іде на турнір; певно, ти знайдеш спосіб здобути його прихильність.

Ледве в Ісаака з'явилася надія на порятунок, він підвів голову і, все ще стоячи на колінах, відкинувши назад своє сиве волосся і розгладивши бороду, втупив проникливі чорні очі у

прочанина. У його погляді читалися страх, надія і підозра водночас. Але, почувши останні слова прочанина, він знову вжахнувся, впав долілиць і вигукнув:

– Я знайду спосіб, щоб здобути його прихильність! Горе мені! Є лише один спосіб здобути прихильність християнина, та як здобути її бідному єврею, якщо він розорений і бідний, мов Лазар[120 - Лазар – злидений прохач біля воріт багатія (Євангеліє від Луки 16: 20–1).]? Заради Бога, юначе, не викривай мене! Заради нашого спільного Небесного Отця, що створив нас усіх, євреїв і поган, синів Ізраїлю і синів Ізмаїла – не викривай мене!

Підозра знов пересилила в ньому всі інші почуття, і він продовжував:

– Я не маю змоги винагородити християнського прочанина за доброту, навіть якщо він вимагатиме все до останнього пенні!

З цими словами він благально схопився за плащ прочанина.

– Заспокойся, – мовив прочанин. – Навіть якби ти володів усіма скарбами твого племені, мені нема чого тебе кривдити. У цьому одязі я мушу дотримуватись обітниці бідності, і якщо й порушу її, то хіба що заради кольчуги і бойового коня. Втім, не думай, що я нав'язую тобі своє товариство; якщо хочеш, можеш лишатися тут. Можливо, Седрік Сакс зглянеться на тебе.

– Ох, ні! – вигукнув єврей. – Він не дозволить мені пристати до його почту. Саксонець і норман – обоє зневажають бідного єврея однаково. А самому проїхати через землі Філіппа де Мальвуазена чи Реджинальда Фрон де Бефа... Ні! Добросердий юначе, я поїду з тобою! Скоріше! Підперізуймо стегна свої і біжімо! Ось твій ціпок... Скоріше, не зволікай!

– Я не зволікаю, – сказав прочанин, поступаючись настирливості свого супутника, – та спочатку мені треба знайти спосіб звідси вибратись. Іди за мною!

Він пройшов до сусідньої комірчини, де, як ми вже знаємо, спав Гурт.

– Вставай, Гурте, – сказав прочанин, – вставай хутчій. Відімкни хвіртку біля задньої брами і випусти нас звідси.

Обов'язки Гурта, якими нехтують за наших часів, в ту епоху були не менш поважаними у саксонській Англії, ніж обов'язки Евмея – в Ітаці[121 - Ітака – острів в Іонічному морі, царем якого був Одіссей.]. Гурт дещо образився, почувши вимогливий тон прочанина.

– Єврей іде з Ротервуда, – зверхньо мовив він, підвівшись на одному лікті і не рушаючи з місця, – а прочанин обрав його за компаньйона.

– А я гадав, – мовив Вамба, зазирнувши до кімнати, – що єврей ушиється звідси з окостом

шинки.

– Хай там як, – сказав Гурт, знов опускаючи голову на дерев'яну колоду, що правила йому за подушку, – і єврей, і прочанин можуть зачекати, поки відчинять головну браму. В нас так не заведено, щоб гості від'їздили тайкома, та ще о такій ранній годині.

– Хай там як, – владно мовив прочанин, – а я гадаю, що ти мені в цьому не відмовиш.

І, схилившись до пастуха, він прошепотів йому щось на вухо по-саксонськи. Гурт вмить схопився на ноги, а прочанин, застережливо піднявши палець, додав:

– Стережися, Гурте! Ти завжди був обачливим. Відімкни хвіртку, чуеш? Все інше скажу потім.

Гурт з надзвичайною спритністю мотнувся виконувати наказ, а Вамба і єврей пішли слідом, дивуючись раптовій зміні у поведінці пастуха.

– Мій мул! Де мій мул? – скрикнув єврей, щойно вони вийшли з хвіртки.

– Приведи сюди мула, – сказав прочанин, – і візьми ще одного для мене, я поїду з євреєм, поки ми не виберемося з цієї місцини. Потім я відправлю мула комусь із почту Седріка в Ешбі. А ти... – решту прочанин сказав Гуртові на вухо.

– З радістю все зроблю, – сказав Гурт і побіг виконувати доручення.

– Хотів би я знати, – мовив Вамба, коли його приятель пішов, – чого вчать вас, прочан, у Святій землі.

– Читати молитви, дурню, – відповів прочанин, – а ще спокутувати гріхи і умирати свою плоть постом і довгою молитвою.

– Та ні, мабуть, вас таки вчать чогось кращого, – сказав блазень. – Хіба можлива річ, щоб каяття й молитви змусили Гурта комусь прислужитись, а за піст і покуту він дав комусь мула! Думаю, ти міг би так само розповідати про покуту та молитви його чорному кнуру.

– Ох ти дурню! – мовив прочанин. – Одразу видно, що ти саксонський дурень – і більш нічого.

– Це ти слушно кажеш, – відгукнувся блазень. – Якби я був норманом, як ти, мені б велося трохи краще, бо всі вважали б мене розумником.

У цю мить на протилежному березі рову з'явився Гурт з двома мулами. Мандрівники перейшли рів по вузькому підйомному мосту, ширина якого – у дві дошки – відповідала

розмірам хвіртки і того вузького отвору, що вів із зовнішньої огорожі до лісу.

Щойно вони переправилися на другий берег, як єврей підсунув під сідло свого мула торбинку з просмоленого синього полотна, яку обережно витяг з-під хітона, весь час примовляючи, що це «зміна білизни, тільки зміна білизни, от і все». Потім скочив у сідло з такою спритністю, якої годі було чекати від старого, і, не гаючись, став розправляти складки свого плаща. Прочанин сів у сідло не з таким поспіхом і на прощання простягнув Гуртові руку, яку той поцілував з надзвичайною пошаною. Пастух стояв, дивлячись услід мандрівникам, поки вони не зникли в гущавині лісу. Зрештою голос Вамби пробудив його від роздумів.

— Знаеш, друже мій Гурт, — сказав блазень, — сьогодні ти на диво чемний і надміру побожний. Шкода, що я не абат і не голоногий прочанин, а то б і мені перепало трохи твоєї люб'язності. Та я, звісно, схотів би чогось більшого від поцілунку.

— Ти міркуеш розумно, Вамбо, — відповів Гурт, — але ти судиш за зовнішністю; втім, і найрозумніші роблять так само... Гаразд, піду я до стада.

З цими словами він повернувся до садиби, а блазень поплентав за ним.

Наші мандрівники поспішали і їхали зі швидкістю, що свідчила про крайній переляк єврея: в його віці люди зазвичай не полюбують швидкої їзди. Прочанин, що скакав попереду, вочевидь добре знав усі лісові стежки і навмисне вибирав кружні шляхи, тож підозріливому євреєві не раз спадало на думку, чи не збирається прочанин заманити його у пастку. Втім, його побоювання були цілком зрозумілі, якщо взяти до уваги, що за тих часів ні на землі, ні у воді, ні в повітрі не було жодної істоти — хіба що, мабуть, окрім летючих риб.[122 - ...що за тих часів ні на землі, ні у воді, ні в повітрі не було жодної істоти — хіба що, мабуть, окрім летючих риб... — алюзія до «Історії Землі і живої природи» (1776) Олівера Голдсмита.] — яка б зазнавала таких повсюдних, невпинних і жорстоких утисків, як єврейське плем'я. За найменшою і нічим не виправданою вимогою, за безглуздим і необґрунтованим звинуваченням їхня особа і власність потерпали від гніву можновладців. Нормани, саксонці, датчани, британці, хоч як би вони ворогували між собою, відчували спільну ненависть до євреїв і вважали за свій святий обов'язок пригноблювати їх, визискувати й грабувати.

Королі норманської династії і дворяни, які брали з них приклад, пригнічували цей народ з корисливих міркувань. Всі знають оповідь про те, як принц Джон, ув'язнивши багатого єврея в одному зі своїх замків, наказав щодня виривати в нього по одному зубу.[123 - ...як принц Джон, ув'язнивши багатого єврея... наказав щодня виривати в нього по одному зубу. — Принц Джон (1167–1216), молодший брат Річарда Лев'яче Серце. Після смерті Річарда — англійський король (з 1199 р.); звався Безземельним, бо втратив більшу частину англійських володінь у Франції. Епізод з вириванням зубів мав місце у 1210 р.: принц Джон наказав тримати всіх євреїв Англії під арештом, доки вони не виплатять йому 66 000 марок

(назва старовинної англійської монети), з них 10 000 вимагалось від брістольської общини; голова цієї общини і піддався описаним тортурам.] Це тривало доти, поки нещасний ізраїльтянин не втратив половину зубів, і лише тоді він погодився заплатити кругленьку суму, яку в нього вимагав принц. Гроші, що були в обігу, зосереджувались головним чином у руках цього пригнобленого племені[124 - Гроші, що були в обігу, зосереджувались головним чином у руках цього пригнобленого племені... – Церковний едикт забороняв християнам займатися лихварством, цим займалися євреї, тому в їхніх руках сконцентрувалися значні капітали; інші види суспільної діяльності євреям були заборонені.], і дворяни, щоб отримати ці гроші, за прикладом свого правителя без жодних вагань вдавалися до будь-яких засобів переконання, включаючи тортури. Пасивна мужність, породжена любов'ю до власності, спонукала євреїв нехтувати цією небезпекою, тим паче що вони могли отримати величезні прибутки у такій багатій країні, як Англія. Попри численні перешкоди й особливу податкову палату, про яку ми вже згадували (вона називалася єврейським казначейством і була створена саме для того, щоб розоряти і пригноблювати євреїв), вони примножували свої статки і передавали їх з рук у руки за допомогою векселів; цей комерційний винахід належить євреям. Векселі також давали їм змогу переводити гроші з однієї країни в іншу; отже, коли в одній країні євреям загрожували утиски і збитки, їхні скарби зберігалися за кордоном. Впертість і пожадливість, властиві євреям, певною мірою допомагали їм опиратися фанатизму і тиранії тих, під чією владою вони жили; ці якості наче зростали відповідно до гноблень, яких вони зазнавали.

Через багатства, нажиті торгівлею, нерідко вони потрапляли в небезпечне становище, проте ті багатства служили їм на користь, зміцнюючи їхній вплив і надаючи певний захист. Такими були умови існування євреїв, і вони формували їхній характер: спостережливий, підозріливий і боязкий, але водночас упертий, спритний і стійкий у подоланні труднощів.

Мандрівники довго пробиралися лісовими стежками; нарешті прочанин порушив мовчання.

– Бачиш отой старий висохлий дуб? – спитав він. – Це межа володінь Фрон де Бефа. Ми вже давно проїхали землі Мальвуазена. Тепер ти можеш не боятися погоні.

– Нехай розтrophаться колеса їхніх колісниць[125 - Нехай розтrophаться колеса їхніх колісниць... – Під час виходу євреїв з Єгипту Бог позбавив колісницю єгиптян, які їх переслідували, коліс (Друга книга Мойсейова. Вихід, 14: 25).], – сказав єврей, – подібно до того, як вони розтrophилися в колісниць фараонових! Та не покидай мене, добрий юначе. Згадай про лютого тамплієра і його сарацинських рабів. Вони не зважать ні на межі, ні на садибу, ні на звання власника.

– Від цього місця нам не по дорозі. Людині мого звання не личить їхати поруч з тобою довше, ніж цього вимагає необхідність. І якої допомоги ти чекаєш від мене, мирного прочанина, проти двох озброєних язичників?

– Добрий юначе! – вигукнув єврей. – Ти можеш мене захистити, а я можу тобі віддячити – не грошима, їх у мене немає, допоможе мені отець Авраам...

– Я вже сказав тобі, – перервав його прочанин, – що ні грошей, ні твоєї віддяки мені не треба. Провести тебе я можу. Навіть можу захистити тебе, оскільки вступитися за єврея перед сарацинами навряд чи заборонено християнину. А потім я проведу тебе до місця, де ти зможеш знайти собі гідних захисників. Ми вже неподалік від Шефілда. В цьому місті ти легко розшукаєш своїх одноплемінників і знайдеш у них притулок.

– Нехай благословить тебе Іаков, добрий юначе! – мовив єврей. – У Шефілді я знайду притулок у мого родича Зарета, а потім віднайду якийсь спосіб проїхати далі.

– Гаразд, – сказав прочанин. – Отже, в Шефілді ми попрощаємось. За півгодини ми будемо там.

За ці півгодини жоден з них не зронив більш ні слова; прочанин, мабуть, вважав нижче своєї гідності розмовляти з євреєм без крайньої потреби, а той не смів звертатися до людини, яка здійснила подорож до Гробу Господнього і тому мала на собі печать святості. Зупинившись на вершині пологого схилу, прочанин вказав на місто Шефілд, що розляглося біля підніжжя, і мовив:

– Осьде ми попрощаємось.

– Але не раніше, ніж бідний єврей викаже вам свою вдячність, хоч я й не смію просити вас завітати до мого родича зарета, який допоміг би мені винагородити вас за доброту, – сказав Ісаак.

– Кажу тобі, – мовив прочанин, – ніякої винагороди мені не потрібно. Якщо в довгому списку твоїх боржників знайдеться який-небудь бідний християнин і ти заради мене врятуєш його від боргової тюрми та кайданів, я вважатиму, що отримав свою винагороду.

– Зажди! – вигукнув Ісаак, хапаючи його за полу. – Я хотів би зробити для тебе більше. Господь відає, який я бідний... Авжеж, Ісаак – найбідніший серед своїх одноплемінників. Та пробач мені, якщо я спробую вгадати, що для тебе зараз найважливіше...

– Якщо ти вгадав, що мені зараз потрібно, – сказав прочанин, – ти все одно не зміг би мені це дати, навіть якби був таким багатим, яким прикидаєшся бідним.

– Прикидаюся бідним? – перепитав єврей. – Повір, я сказав щирю правду: мене розорили, пограбували, я у боргах. Лихі руки відняли в мене весь мій крам, гроші, кораблі і все, що я мав... Та все ж я знаю, що тобі потрібно, і, може, зумію тобі допомогти. Зараз ти понад усе хочеш мати коня та зброю.

Прочанин мимохіть здригнувся і, рвучко обернувшись до нього, спитав:

– Як ти здогадався?

– Байдуже, як я здогадався, аби лишень мій здогад був вірним. І коли вже я знаю, що тобі потрібно, я це роздобуду.

– Зваж на мое становище, мій одяг, мої обітниці...

– Я знаю вас, християн, – заперечив єврей. – Знаю, що найзнатніші серед вас у марновірному каятті беруть у руки ціпок прочанина і пішки вирушають у далеку путь, щоб уклонитися праху мерців.

– Не богохульствуй! – строго перервав його прочанин.

– Пробач, – сказав Ісаак. – Я сказав це, не подумавши. Але вчора ввечері, та й сьогодні зранку в тебе вихопилося кілька слів, що, мов іскри, вибиті кресалом, осяяли для мене твоє серце. До того ж під твоєю одежею прочанина сховані лицарський ланцюг і золоті шпори. Вони зблиснули, коли ти схилився над моїм ліжком.

Прочанин не зміг втримати посмішки і сказав:

– А якби хтось так само придивився до твоєї одежі, Ісааку? Певно, він би побачив дещо цікаве.

– Не варто про це говорити! – сказав єврей, змінившись на лиці, і квапливо витяг з торбини письмове приладдя. Поставивши на сидло свого жовтого капелюха, він розстелив на ньому аркуш паперу і почав писати, наче бажаючи покласти край небезпечній розмові. Дописавши листа, він хитро примружив очі і подав його прочанинові зі словами:

– У місті Лестері всі знають багатого єврея Кирджата Джайрама з Ломбардії. Передай йому цього листа. В нього є на продаж шість лицарських обладунків міланської роботи, найгірший з них підійшов би і принцovi; також є в нього десятеро коней – на гіршому з них не сором було б їздити і королю, якби він вирушив битися за свій трон. За цим листом Кирджат дасть тобі на вибір і обладунок, і бойового коня, а також усе необхідне для турніру. Коли потреба в цьому минеться, поверни товар йому або, якщо можеш, заплати за нього повну ціну.

– Але ж, Ісааку, – мовив прочанин з посмішкою, – хіба ти не знаєш, що, як лицаря виб'ють із сидла під час турніру, його кінь і зброя переходять у власність переможця? Таке лихо може трапитись і зі мною, а заплатити за коня і обладунок я не зможу.

Здавалося, єврея вразила ця несподівана думка; проте, зібравши всю свою мужність, він відповів:

– Ні, ні, ні! Цього не може бути, я й слухати про це не хочу. Благословення отця нашого з тобою... І твій спис буде переможним, мов жезл Мойсея.

З цими словами він повернув мула убік, але прочанин притримав його за край плаща і мовив:

– Стривай, Ісааку. Ти не знаєш, чим ризикуєш. Може статися так, що кінь буде убитий, а обладунок потрощений; адже я сам не жалітиму ні коня, ні людини. До того ж твої одноплемінники нічого не роблять задарма. Мені таки доведеться чимось розплачуватись.

Ісаак зіщулився, наче від болю, але благородство все ж таки перемогло звичні для нього почуття.

– Це ваги не має, – сказав він, – байдуже. Пустити мене. Якщо збитки й стануться, ти їх виплачувати не будеш. Кир-джат Джайрам подарує тобі цей борг заради Ісаака, свого родича, якого ти врятував. Прощай і будь здоровий. Але послухай, добрий юначе, – продовжував він, ще раз озирнувшись, – не лізь уперед, коли почнеться ця колотнеча. Я кажу це не для того, щоб ти беріг коня і зброю, а лише заради спасіння твого життя і тіла.

– Дякую за турботу, – відповів прочанин усміхнувшись, – я пам'ятатиму твою люб'язність і будь-що постараюся тобі віддячити.

Вони попрощалися і різними дорогами рушили до міста Шефїлд.

Розділ VII

Ось скаче славних лицарів загін.

При зброї кожен, в пишому вбранні;

Несе за ним шолом слуга один,

А інший – меч для славної борні.

Б'ють коні копитами та іржуть,

Меча для битви нагострив зброяр.

А глядачі вже звідусіль ідуть —

І дворянин, і йомен, і злидар.

Драйден. «Паламон і Арсит»[126 - Епіграф з поеми Джона Драйдена (1631–1700) «Паламон і Арсит, або Оповідь лицаря» на сюжет з «Кентерберійських оповідань» Чосера.]

За тих часів англійський народ перебував у досить непевному становищі. Річард Лев'яче Серце був у полоні в підступного і жорстокого герцога Австрійського.[127 - ...у полоні в підступного і жорстокого герцога Австрійського. – Леопольд, герцог Австрійський, був суперником Річарда під час Хрестового походу (про це йдеться у «близькосхідному» романі Скотта «талісман»), він захопив його в полон і звільнив у лютому 1194 р. За величезний викуп, який за нього внесла королева-мати.] Навіть саме місце ув'язнення Річарда було невідоме; більша частина його підданих, що за його відсутності зазнавали тяжких поневірянь, нічого не знала про долю свого короля.

Принц Джон, що був у союзі із запеклим ворогом Річарда – французьким королем Філіппом[128 - ...був у союзі із французьким королем Філіппом... – Філіпп II Август (1165–1223, король з 1180) теж брав участь у Третньому хрестовому поході, згодом він відвоював майже всі землі, що належали англійській короні у Франції (Нормандію, Аржу та ін.).], використовував увесь свій вплив на герцога Австрійського, щоб він якомога довше тримав у полоні його брата Річарда, який свого часу зробив йому стільки добра.

Улучивши сприятливу нагоду, Джон набирав собі прибічників, щоб у разі Річардової смерті відтягти престол у законного спадкоємця[129 - ...втягти престол у законного спадкоємця – свого племінника Артура... – Артур, герцог Британський (1187–1203), його батько був третім сином короля Генріха II, і за тодішніми законами принц Артур мав успадкувати трон після смерті бездітного Річарда I. Перед смертю Річард примирився з Джоном і передав йому корону. Існує версія, що кілька років по тому Джон захопив Артура в полон і вбив.] – свого племінника Артура, герцога Британського, сина його старшого брата Джефрі Плантагенета. Згодом він, як відомо, здійснив свій задум і незаконно захопив владу. Вправний інтриган і гультвіса, принц Джон легко завоював прихильність не лише тих, хто мав підстави боятися гніву Річарда за злочини, вчинені за його відсутності, а й численних «зривголов» – колишніх учасників хрестових походів. Ці люди повернулися на батьківщину, пізнавши всією скверни Сходу, але, зубожівши, тепер тільки й чекали міжусобної війни, щоб покращити своє становище.

До причин, які викликали загальний неспокій і тривогу, слід віднести й ту обставину, що чимало селян, доведених до краю утисками дворян і суворими законами про охорону лісів, збиралися у великі загони і хазяйнували у лісах і полях, не боячись місцевого уряду.

Дворяни, зі свого боку, прибравши роль самодержавних володарів, збирали довкола себе справжні розбійні банди. Щоб утримувати це військо і жити в розкоші, чого вимагали їхня гордість і марнославство, дворяни позичали гроші в євреїв під великі проценти. Ці борги підточували їхні статки, і вони намагалися позбутися їх, чинячи насильство над кредиторами. Не дивно, що за такого лихоліття англійський народ зазнавав тяжких злигоднів і мав усі підстави чекати на ще тяжчі в майбутньому. На довершення всього у країні поширилася якась небезпечна заразна хвороба[130 - ...у країні поширилася якась небезпечна заразна хвороба... – Мається на увазі епідемія 1196 р.]. Вона знайшла для себе сприятливі умови серед злиденного простолюду і забрала безліч життів, а ті, хто вцілів, часом заздрили мерцям, яким уже не загрожували майбутні біди. Проте, попри всі ці знегоди, і багаті й бідні, простолюди і знать жадали потрапити на турнір. Це було найцікавіше і найвеличніше видовище того часу, і населення мало до нього таку саму пристрасть, як напівголодний мешканець Мадрида – до бою биків, на який витрачає останній гріш, замість того щоб купити їжу для своєї родини. Ніякі обов'язки, ніякі недуги не могли втримати старих і молодих від такої вистави. Пішла чутка, що бойовисько, призначене поблизу міста Ешбі, у графстві Лестерському, відбудеться між славними лицарями у присутності самого принца Джона, і це викликало ще більший інтерес. Вранці того дня, на який було призначено відкриття турніру, безліч людей усіх звань і станів рушили до місця бойової вистави.

Місце турніру було дуже мальовничим. На узліссі великого лісу, на відстані однієї милі від міста Ешбі, розкинулася широка галявина, вкрита зеленим дерном, з одного боку оточена густим лісом, а з другого – поодинокими старими дубами. Посередині її пологі схили утворювали широкий рівний майданчик, обгороджений міцним парканом. Огорожа була чотирикутної форми, із заокругленими кутами, що зручніше для глядачів. Для в'їзду воїнів на арену у північній і південній стінках огорожі були зроблені ворота, такі широкі, що двоє вершників могли проїхати в них пліч-о-пліч. При кожних воротах стояли два герольди, шість сурмачів і шість глашатаїв і, крім того, загін солдатів, які стежили за порядком. Герольди повинні були перевіряти звання лицарів, що бажали взяти участь у турнірі. За південними ворітьми на невеликому пагорбі стояли п'ять розкішних наметів, прикрашених стягами коричневого та чорного кольорів; це були кольори, вибрані розпорядниками турніру. Стрічки на всіх наметах були того ж кольору. Перед кожним наметом висів щит його хазяїна-лицаря, а поруч зі щитом стояв зброєносець, одягнений дикуном, або фавном, або якимось іншим чудернацьким створінням – залежно від смаків свого хазяїна. Середній, почесний намет був наданий Бріану де Буа-Жільберу. Чутки про його неперевершене мистецтво у всіх лицарських вправах, а також його близькі зв'язки з лицарями, які влаштували цей турнір, спонукали розпорядників не лише прийняти його до свого кола, але навіть обрати своїм головою, незважаючи на те, що він лише недавно прибув до Англії. Поруч з його наметом з одного боку стояли намети Реджинальда Фрон де Бефа і Філіппа де Мальвуазена, а з другого – Х'юго де Гранменіля, родовитого барона, один з предків якого був лордом-сенешалем[131 - Лорд-сенешаль – особа, що відповідає за внутрішній розпорядок при дворі монарха.] за часів Вільгельма Завойовника і його сина Вільгельма Рудого. П'ятий намет належав іоанітові Ральфу де Віпонту, великому

землевласникові з містечка Гесер, що лежить неподалік від Ешбі де ля Зуш.

Майданчик з наметами був обгороджений міцним частоколом і з'єднувався з ареною широким пологим спуском, що також був обнесений огорожею. Уздовж частоколу вишикувалися стражники. За північними воротами арени на такому ж обгородженому майданчику розміщувався намет, призначений для лицарів, які побажають викликати на бій розпорядників турніру. Тут були приготовані різноманітні страви і напої, а поруч сиділи ковалі, зброярі та інші майстри і слуги, ладні будь-якої миті надати бійцям потрібну послугу. Вздовж огорожі були влаштовані особливі галереї, завішані gobеленами і встелені килимами. На килимах лежали подушки, щоб дами і знатні глядачі могли відпочити тут якомога комфортніше. Вузький простір між цими галереями й огорожею був відданий дрібномаєтним фермерам, або так званим йоменам, тому ці місця являли собою щось на зразок партеру в нашому театрі. Що ж до простолюду, то він мав розміститися на сидіннях, зроблених з дерну на схилах найближчих пагорбів, що надавало глядачам змогу бачити жадане видовисько поверх галерей і чудово роздивитися все, що відбувається на арені. Крім того, кілька сот чоловік вмостилися на гілках дерев, що оточували галявину; навіть дзвіниця найближчої сільської церкви кишіла глядачами.

У середині східної галереї, напроти центру арени, було узвишся, де під балдахіном з королівським гербом стояло високе крісло, подібне до трону. Навколо цієї почесної ложі юрмилися пажі, зброєносці, стражники в пишному одязі, і з усього було видно, що це місце призначається для принца Джона і його почту. Напроти королівської ложі, посередині західної галереї, височів інший поміст, оздоблення якого було не таким розкішним, проте вражало розмаїттям барв. Там теж стояв трон, обтягнений червоною і зеленою тканиною, оточений натовпом пажів і молодих дівчат – най-вродливіших, яких лиш можна було підібрати. Всі вони були у вишуканому вбранні, також червоного і зеленого кольорів. Ложу прикрашали квіти і прапори із зображенням сердець, палаючих сердець, сердець, що спливають кров'ю, стріл, сагайдаків та інших емблем всепереможного Купідона. Напис над троном оголошував, що це почесне місце призначається для королеви любові й краси. Але хто буде цією королевою, поки що було невідомо.

Тим часом строкатий натовп глядачів рушив до арени. Вже виникло чимало суперечок через те, що дехто намагався зайняти чужі місця. Здебільшого ці суперечки досить нечемно вирішувалися стражниками, які для переконання найбільш упертих користувалися руків'ями своїх мечів та древками сокир. Коли через місця сперечалися більш поважні персони, їхні претензії розбирали двоє маршалів[132 - Маршал – особа, що наглядає за королівськими конюшнями і організацією турнірів.] ратного поля: Вільям де Вівіль і Стівен де Мартіваль. Ці маршали, при повному озброєнні, роз'їжджали по арені, наглядаючи за порядком серед глядачів.

Поступово в галереях зібралася юрма лицарів і дворян; їхні довгі темні мантиї приємно вирізнялися на тлі світлого і яскравого вбрання дам, яких тут було ще більше, ніж чоловіків, хоча, здавалося б, такі криваві і жорстокі забавки не містять в собі нічого

привабливого для прекрасної статі. У нижніх галереях і переходах стояв цілий натовп багатих йоменів і дрібномаєтних дворян, які через бідність або незначний стан не наважилися зайняти кращі місця. Звісно, саме серед цієї публіки найчастіше спалахували сварки через право на першість.

— Ах ти брудна собако! — кричав якийсь літній чоловік, пошарпаний одяг якого свідчив про бідність, а меч на поясі, кинджал за поясом і золотий ланцюг — про претензії на знатність. — Син вовчиці, покидьок! Як смієш ти штовхати християнина, та ще й нормана із шляхетного роду Мон-дідье!

Ця сердита промова була звернена не до кого іншого, як до нашого приятеля Ісаака; він, цього разу багато вбраний, у розкішному плащі, прокладав собі шлях у натовпі, намагаючись відшукати місце в передньому ряді нижньої галереї для своєї дочки, красуні Ребекки. Вона приїхала до нього в Ешбі і тепер стояла поруч з ним, міцно тримаючи його за руку, боязко озираючись довкола. Її лякало загальне невдоволення, викликане поведінкою її батька. Ми вже бачили, що Ісаак інколи виявлявся справжнім боягузом; але тепер він знав, що йому нема чого боятись. При такій кількості свідків ніхто з його корисливих і лютих гнобителів не наважився б його скривдити. На подібних виставах євреї перебували під захистом закону, а якщо цього виявлялося недостатньо, з-поміж дворян завжди знаходилося кілька знатних баронів, які готові були заступитися за єврея з власної вигоди. До того ж Ісаак добре знав, що принц Джон прагне позичити в багатих євреїв Йорка велику грошову суму під заставу коштовностей і земель. Ісаак мав до цього безпосереднє відношення і чудово знав, що принцові хочеться чимшвидше владнати цю справу. Тому він був упевнений, що в разі неприємного зіткнення принц його захистить.

Сміливо просуваючись уперед, Ісаак мав необережність штовхнути норманського дворянина. Однак його виправдання лише розлютили оточуючих. Кремезний йомен у зеленому суконному каптані, з оберемком стріл за поясом, із срібним значком на грудях і величезним луком у руці рвучко повернувся, і його обличчя, задубіле від сонця та вітру, мов смажений горіх, спалахнуло гнівом. Він порадив єврею затямити, що, хоч він і роздувся, мов павук, висотуючи кров зі своїх нещасних жертв, проте павуки мають сидіти по кутках, а коли вони вилізуть на світло — їх душать. Погрози, грубий голос і лихий погляд йомена змусили єврея позадувати. Мабуть, Ісаак поквапився б опинитися десь подалі від такого небезпечного сусіди, аж раптом загальну увагу привернула поява на арені принца Джона та його численного і веселого почту. Цей почет складався головним чином зі світських, а почасти і з духовних осіб, що були вдягнені з не меншою розкішшю і поводитися не менш вільно, ніж їхні світські товариші. Серед духовних осіб був і пріор з Жорво, у найрозкішнішому вбранні, яке лишень дозволяв його сан. Його одяг був рясно оздоблений хутром та золотом, а носки чобіт загнуті догори так високо, що перевершили без того сміховинну моду тих часів. Вони були такі великі, що прив'язувалися не до колін, а до пояса і заважали вершникові вставити ногу в стремяно. Проте чепурного абата це анітрохи не бентежило. Можливо, він був навіть радий виявити при такій кількості глядачів і прекрасних дам своє вміння триматися в сідлі без стремени.

Решта осіб, що входили до почту принца Джона, були його фаворитами – командувачі найманого війська, кілька баронів, розбещена юрма придворних і лицарі – тамплієри та іоаніти. Слід зазначити, що лицарі цих двох орденів вважалися ворогами Річарда: у Палестині, під час нескінченних чвар між французьким і англійським королями, вони стали на бік Філіппа. Усім було відомо, що саме внаслідок цих чвар усі перемоги Річарда над сарацинами виявилися марними, а його спроби взяти Єрусалим скінчилися поразкою; плодом завойованої слави було лише хистке перемир'я, укладене із султаном Саладіном. З тих самих політичних міркувань, якими керувалися їхні товариші у Святій землі, тамплієри та іоаніти, що жили в Англії і Нормандії, приєдналися до партії принца Джона, не маючи підстав ні бажати повернення Річарда до Англії, ні бачити на престолі його законного спадкоємця, принца Артура.

Принц Джон, у свою чергу, ненавидів і зневажав усіляких представників саксонської знаті і не минав за будь-якої нагоди її принизити. Він розумів, що саксонські дворяни разом з усім іншим саксонським населенням вороже ставляться до його замірів, боячись подальшого обмеження своїх давніх прав, якого вони могли чекати від такого свавільного володаря, яким був принц Джон.

Принц виїхав на арену у супроводі свого почту, верхи на баскому коні сірої масті і з соколом на руці. На ньому було розкішне пурпурово-золоте вбрання, на голові – хутряна шапочка, оздоблена самоцвітами, з-під якої спадали на плечі довгі кучері. Він їхав попереду, голосно розмовляючи й обмінюючись жартами зі своїм почтом, і, як то ведеться в членів королівської родини, кидав відверті погляди на красунь, що сиділи у верхній галереї. Навіть ті, хто вбачав на обличчі принца вираз жорстокості, розпусти, зверхнього і вкрай байдужого ставлення до інших людей, не могли не погодитися, що йому властива певна привабливість; риси його обличчя, правильні від природи, завдяки вихованню набули привітного та люб'язного виразу, який нерідко може здаватися справжньою душевною добротою. Такий вираз обличчя занадто часто – і цілком даремно – здається оточуючим ознакою мужності й щирого серця, тоді як під цією личиною ховається легковажна байдужість і розбещеність людини, яка, незалежно від своїх душевних якостей, вважає себе вищою за інших завдяки знатному походженню, багатству або іншим сумнівним благам.

Проте більшість глядачів не обтяжували себе такими серйозними роздумами. їм варто було побачити розкішну хутряну шапочку принца Джона, його мантию, оторочену соболиним хутром, його сап'янові чоботи із золотими шпорами і, нарешті, його вміння триматись у сідлі, як вони, не тямлячись від захвату, привітали його гучними криками.

Принц роз'їжджав по арені. Раптом його увагу привернула сварка, зчинена претензіями Ісаака на краще місце. Пильні очі Джона одразу ж розгледіли єврея, проте набагато приємніше вразила його зір вродлива донька Сіону, що боязко тулилася до свого старого батька. Та й справді, навіть на смак такого вибагливого кавалера, яким був принц Джон,

Ребекка нічим не поступалася англійським красуням. Вона мала навдивовижу гарну фігуру, і східне вбрання не приховувало її чарів. Жовтий шовковий тюрбан личив до смаглявого відтінку її шкіри, очі сяяли, тонкі брови вигиналися гордими дугами, білі зуби блищали, мов перли, а густе чорне волосся спадало на груди й плечі, прикриті довгою симарою з пурпурового персидського шовку з вигаптуваними на ньому барвистими квітами; спереду симара була усипана золотими застібками та перлами. Весь образ дівчини таїв у собі таку принаду, що Ребекка могла змагатися з будь-якою красунею з тих, що сиділи поруч. її сукня була застебнута перламутровими пряжками; три верхні були розстебнуті, оскільки день видався спекотний, і на оголеній шиї сяяло діамантове кільце з коштовними підвісками; страусова пір'їна, прикріплена до тюрбана діамантовим аграфом[133 - Аграф – коштовна пряжка або застібка на одязі.], також одразу впадала в око, і хоча гордовиті красуні з верхньої галереї зміряли єврейку презирливим поглядом, кожна з них потайки заздрила її красі та багатству.

– Клянуся лисиною Авраама, – мовив принц Джон, – ця єврейка – взірць тих чарів і чеснот, через які втратив розум наймудріший із царів. Як ви гадаєте, пріоре Еймер? Клянуся тим храмом мудрого Соломона, якого наш іще мудріший брат Річард не може відвоювати, – ця дівчина гарна, мов сама наречена з Пісні пісень.

– Троянда Сарону і Лілея Долин[134 - Троянда Сарону і Лілея Долин... – образи з Пісні Пісень Соломона.], – відповів пріор. – Однак, ваша світлосте, вам слід пам'ятати, що вона всього лише єврейка.

– Авжеж, – кинув принц, не звернувши ані найменшої уваги на його слова. – А ось і мій єврейський капшук з грішми! Маркіз червінців і барон срібняків гиркається через почесне місце з обідранцями, в яких, мабуть, і пенні нема за душею. Клянуся святим Марком, мій грошовитий приятель і його гарненька євреєчка зараз матимуть місця на верхній галереї. Агов, Ісааку! Це хто з тобою? Хто вона тобі, дружина чи донька? Що це за східна гурія, яку ти тримаєш під пахвою, наче скриньку з грішми?

– Це моя донька Ребекка, ваша світлосте, – відповів Ісаак, низько вклонившись; його не збентежило вітання принца, в якому поєднувалися і глум, і люб'язність.

– Ах ти мудрагель! – мовив принц з гучним сміхом, якому одразу почали запопадливо вторити його супутники. – Та все одно, донька вона тобі чи дружина, її слід вшанувати, як того заслуговує її краса і твої заслуги. Гей, хто там сидить нагорі? – продовжував він, озирючи галерею. – Саксонські хлопці? Ач, як розсілися! Виженіть їх геть звідти! Нехай звільнять місце для мого князя лихварів і його прекрасної доньки. Я втовкмачу цим нечемам, що кращі місця синагоги вони повинні ділити з тими, кому синагога належить!

Ця зухвала і груба промова була звернена до Седріка Сакса з його почтом та до його союзника і родича Етельстана[135 - Етельстан – ім'я історичне, так звали саксонського короля, наступника Альфреда.] Конінгсбурзького, що його, як нащадка останнього з

саксонських королів, надзвичайно шанували всі сакси – уродженці північної Англії. Проте разом із королівською кров'ю предків Етельстан успадкував від них і чимало вад. Він був високий на зріст, міцної статури, у розквіті літ; але його вродливе обличчя було таке мляве, очі дивилися так безживно і невиразно, рухи були такі повільні, а сам він – такий тугодум, що його прозвали Етельстан Вайлуватий. Його друзі, яких було чимало і які, подібно до Седріка, плекали до нього щирю приязнь, запевняли, що ця вайлуватість пояснюється не браком мужності, а сумірною вдачею. На думку інших, пияцтво, що було його спадковою вадою, послабило його волю, а тривалі запої призвели до того, що він втратив усі свої кращі риси, окрім сміливості і млявого добросердя. Саме до нього й звернувся принц Джон з наказом посунутись і звільнити місце для Ісаака та Ребекки. Етельстан, приголомшений такою вимогою, що для тогочасних понять була надзвичайно образливою, і не подумав скоритися принцові. Проте він не знав, як відповісти на цей наказ. Він обмежився тим, що не зробив нічого. Не ворухнувшись, він широко розплющив свої банькаті сірі очі і зиркнув на принца з таким подивом, який міг би видатися смішним. Але принцові Джону було не до сміху.

– Цей саксонський пастух чи то спить, чи не розуміє мене! – сказав він. – Де Брейсі, полоскочи його списом, – продовжував Джон, повернувшись до лицаря, що їхав з ним поруч. То був командир загону вільних стрільців-кондотьєрів, тобто найманців, що не належали до жодної нації і залюбки служили будь-кому, хто їм щедро платив.

Навіть у почті принца залунали обурені вигуки. Але сам де Брейсі, професія якого притлумила в ньому делікатність, певно, виконав би наказ принца скоріше, ніж Етельстан Вайлуватий встиг подумати, що треба ухилитися від зброї, – якби Седрік з блискавичною швидкістю не вихопив свій короткий меч і одним ударом не відрубав сталевий наконечник списа.

Обличчя принца Джона налилося кров'ю. Він люто вилаявся і вже збирався висловити погрозу, але змовчав – і тому, що придворні заходилися вмовляти його та заспокоювати, і тому, що натовп привітав вчинок Седріка гучними вигуками схвалення.

Принц кинув на глядачів розлючений погляд, ніби шукаючи беззахисну жертву, на якій можна зігнати злість. Він помітив того стрільця у зеленому каптані, який щойно погрожував Ісаакові. Побачивши, що цей парубок голосно і відкрито висловлює своє схвалення Седріку, принц спитав його, чого він так розходився.

– А я завжди кричу «ура», – відповів йомен, – коли бачу вдалий приціл або влучний удар.

– Еге! – мовив принц. – Мабуть, ти й сам стрілок хоч куди?

– Не гірший від будь-якого лісничого, – сказав йомен.

– Він за сто кроків влучить у мішень Уота Тірела[136 - Мішень Уота Тірела... – Вільгельм II

(Рудий) був убитий під час полювання; Уолтер Тірел, який супроводжував короля на цьому полюванні, втік за кордон. Вважається, що саме він здійснив злочин, але довести це ніхто не зміг.], – кинув хтось із задніх рядів, але хто саме – принц не побачив. Цей натяк на долю його діда, Вільгельма Рудого, і розлютив, і налякав принца Джона. Проте він обмежився тим, що наказав стражникам приглядати за цим хвалькуватим йоменом.

– Клянуся святою Гризельдою, – додав він, – ми побачимо, чого вартий цей шанувальник чужих заслуг.

– Не маю нічого проти, – відповів йомен із властивою йому незворушністю.

– А ви чого не встаєте, саксонські хлопці? – закричав розлютований принц. – Клянуся Всевишнім, буде так, як я сказав, і єврей сидітиме поруч з вами!

– Як це так? Нехай ваша світлість не гнівається, але нам зовсім не випадає сидіти поруч зі шляхетними особами, – мовив Ісаак; хоч він і посварився через місце із занепалим та розореним представником родини Мондідье, проте не наважився б зазіхати на привілеї заможних саксонців.

– Іди туди, брудна собако, я тобі наказую! – вигукнув принц Джон. – Інакше я накажу, щоб твою шкуру зідрали й видубили на кінську зброю.

Почувши таке застереження, Ісаак ступив на вузькі круті сходи, що вели до верхньої галереї.

– Побачимо, хто наслідиться його спинити, – сказав принц, пильно дивлячись на Седріка, який вочевидь готувався зіпхнути єврея зі сходів. Але блазень Вамба, несподівано втрутившись, запобіг цьому лихові: він скочив уперед і, ставши між своїм хазяїном та Ісааком, вигукнув:

– Дайте-но я спробую! – і, витягнувши з-під плаща чималий кусень свинини, тицьнув його під ніс Ісаакові. Звісно, він прихопив із собою цю поживу на той випадок, якщо турнір затягнеться довше, ніж може витримати його апетит. Ісаак, углявши цей осоружний для нього предмет і бачачи, що блазень здіймає в нього над головою свою дерев'яну шпагу, заточився назад, спіткнувся і сторчма покотився по сходах. Ця сцена викликала шалений вибух реготу в глядачів, та й сам принц Джон і його почет аж зайшлися від сміху.

– Ну, братику принц, давай мені приз, – сказав Вамба. – Я переміг ворога в чесному двобої: мечем і щитом, – продовжував він, вимахуючи шпагою в одній руці і шматком свинини в іншій.

– Хто ти такий і звідки, славний вояче? – крізь сміх промовив принц Джон.

– За походженням я дурень, – відповів той, – звати мене Вамба, я син Бовдура, який був сином Телепня, а той, у свою чергу, був нащадком олдермена.

– Звільніть місце для єврея в передньому ряду нижньої галереї, – сказав принц Джон, потайки радіючи, що трапилася нагода відмінити початкове рішення. – Адже не годиться саджати переможеного поруч з переможцем! Це проти всіх правил лицарства.

– Атож, не слід садити шахрая поруч з дурнем, а єврея – поруч зі свинею.

– Ну, спасибі, друже, – вигукнув принц Джон, – ти мене розсмішив на славу! Гей, Ісааку, ану позич мені жменьку червінців!

Збентежений цим проханням, Ісаак довго порпався у своїй хутряній торбині, що висіла в нього на поясі, і намагався визначити, скільки монет вміститься у жмені; але принц поклав край його ваганням: схилившись до єврея, він вихопив торбину з його рук, витяг звідти кілька золотих монет, кинув їх Вамбі і поскакав далі уздовж бойового поля. Глядачі почали кпити з єврея, а принца осипали такими схвальними вигуками, наче він вчинив почесне і благородне діяння.

Розділ VIII

Ось пролунав сурми тривожний спів,

До бою закликаючи бійців.

Луна пішла і небом і землею;

І лицар забороло опутив,

Рушаючи на смертних ворогів.

«Паламон і Арсит»

Об'їжджаючи арену, принц Джон раптом притримав коня і, звернувшись до абата Еймера, заявив, що геть забув про головний клопіт цього дня.

– Святі на небі! – сказав він. – Чи знаєте ви, сер пріор, що ми забули обрати королеву любові й краси, яка своєю білою ручкою роздаватиме нагороди! Щодо мене, я подам голос за чорнооку Ребекку. В мене немає ніяких забобонів.

– Пресвята Діво, – прошепотів пріор, з острахом звівши очі до неба, – за єврейку! та ж після цього нас закидають камінням і виженуть геть з турніру, а я ще не такий старий, щоб прийняти мученицький вінець. До того ж, клянуся моїм святим покровителем, Ребекка поступається красою чарівній саксонці Ровені.

– Та чи не все одно, – відповів принц, – саксонка чи єврейка, собака чи свиня! Що мені з того? Ні, оберемо Ребекку, хоча б для того, щоб подражнити саксонських хлопів.

Почувши це, навіть принців почет обурився.

– Це кепський жарт, мілорде, – мовив де Брейсі. – жоден лицар не підніме списа, якщо завдати такої образи шляхетному товариству.

– І це вельми необачно, – сказав один з найстарших і найвпливовіших дворян у почті принца, Вальдемар Фітцурс. – Така витівка може перешкодити здійсненню задумів вашої світлості.

– Сер, – зверхньо мовив принц, зупинивши коня і повертаючись до вельможі, – я запросив вас перебувати у моему почті, а не давати мені поради.

– Кожен, хто йде за вашою світлістю тими шляхами, які ви zvolіли вибрати, – стиха відповів Вальдемар, – має право давати вам поради, оскільки ваші інтереси і безпека тісно пов'язані з нашими власними.

Це було сказано таким тоном, що принц визнав за краще поступитися.

– Я пожартував, – сказав він, – а ви накинулися на мене, мов зміїне кубло! Чорти б вас узяли, та обирайте кого хочете!

– Ні, ні, – мовив де Брейсі, – залиште трон вільним, і нехай той, хто здобуде звання переможця, сам обере прекрасну королеву. Це підвищить цінність перемоги і навчить прекрасних дам ще більше цінувати любов благородних лицарів, які можуть так їх прославити.

– Якщо переможцем вийде Бріан де Буа-Жільбер, – сказав пріор, – я вже знаю, хто буде королевою любові й краси.

– Буа-Жільбер – славний воїн, – сказав де Брейсі, – але тут є чимало лицарів, сер пріор, які не побояться змагатися з ним у мистецтві бою.

– Тихіше, панове, – сказав Вальдемар, – нехай принц займає своє місце. І глядачі, і бійці чекають з нетерпінням – ми й так спізнилися, час починати.

Принц Джон ще не був королем, проте завдяки Вальдемару Фітцурсу[137 - Вальдемар Фітцурс – вигаданий син реальної особи, Реджинальда Фітцурса, одного з дворян, які вбили Бекета (Бекет, Томас (Фома Бекет), 1118?—1170 – архієпископ Кентерберійський; Генріх II, батько принца Джона, спровокував убивство Бекета в його власному соборі у Кентербері, тому клятва в устах принца звучить особливо цинічно.)] він уже мав неабиякий клопіт з першим радником-фаворитом, який хоч і згоден служити правителю, та лише на свій власний розсуд. Принц був схильний виявляти впертість у дрібницях, але цього разу змирився. Він сів у своє крісло і, коли почет зібрався довкола нього, подав знак герольдам оголосити правила турніру. Правила ці були такими.

П'ять лицарів-призвідців викликають на бій усіх бажаючих.

Кожний лицар – учасник турніру має право вибрати собі супротивника серед п'яти призвідців. Для цього він повинен доторкнутися списом до його щита. Дотик тупим кінцем означає, що лицар битиметься тупою зброєю, тобто списом з плоским дерев'яним наконечником, або «зброєю чемності», – в такому разі небезпечним було хіба що зіткнення вершників. Але якби лицар доторкнувся до щита вістрям списа, це мало означати, що він бажає битися до смерті, як у справжньому бою.

Після того як кожний з учасників турніру переломить спис до п'яти разів, принц оголосить, хто з них вийшов переможцем у сьогоднішньому змаганні, і накаже видати йому приз – бойового коня надзвичайної краси і сили. На додачу до цієї нагороди переможець здобував особливу честь – самому обрати королеву любові й краси.

Насамкінець оголосили, що наступного дня відбудеться загальний турнір, у якому зможуть взяти участь усі присутні лицарі. їх поділять на дві рівні партії, і вони битимуться чесно і мужньо, поки принц Джон не дасть знаку до закінчення бою. Після цього обрана напередодні королева любові й краси увінчає лицаря, якого принц визнає найсміливішим з усіх, лавровим вінцем зі щирого золота.

На третій день призначалися змагання у стрільбі з луків, бій биків та інші розваги для простолюду. Таким святом принц Джон сподівався купити прихильність того самого люду, який він так жорстоко кривдив своїми необачними та безглуздими витівками.

Тепер місце майбутнього змагання являло собою розкішне видовище. У похилих галереях зібрався весь цвіт багатства і знатності, що був на півночі Англії та в середній її частині; барвисте розмаїття одягу цієї публіки тішило зір, приємно контрастуючи з темним і бляклим вбранням заможних міщан та йоменів, які, з'юрмившись нижче галерей уздовж усієї огорожі, ніби утворювали темну облямівку, що підкреслювала блиск і розкіш верхніх рядів.

Герольди завершили читання правил звичайними вигуками: «Щедрість, щедрість, славні

лицарі!» У відповідь на цей заклик з галерей полетіли золоті та срібні монети. Герольди вели літопис турніру, і лицарі не шкодували грошей для тих, хто увічнить їхню славу. В подяку за отримані подарунки герольди викували: «Любов до прекрасних дам! Смерть ворогам! Честь щедрому! Слава хороброму!» Глядачі з простолюду вторили їм радісними вигуками, а сурмачі тим часом розтинали повітря войовничим співом своїх інструментів.

Коли весь цей гамір стих, блискуча юрма герольдів покинула арену. Тепер самі лише маршали, у повному бойовому обладунку, верхи на закованих у панцир конях, з непорушністю статуй стояли біля воріт з обох кінців поля.

На цей час увесь обгороджений простір біля північного входу на арену заповнили лицарі, що виявили бажання взяти участь у змаганні з призвідцями. З верхніх галерей здавалося, наче там вирує ціле море тріпотливих пір'їн, сяючих шоломів і довгих списів; емблеми завширшки в долоню, прикріплені до списів, коливалися і майоріли на вітрі, пожвавлюючи і без того мальовничу картину.

Нарешті ворота розчинилися, і п'ять лицарів, обраних за жеребкуванням, повільно в'їхали на арену; один попереду, решта за ним по двоє. Всі вони були прекрасно озброєні, і саксонський літописець, оповідь якого править для мене за першоджерело, дуже докладно описує їхні девізи, кольори, навіть гаптування на чепраках їхніх коней. Проте нам немає потреби розглядати все це надто детально. Кажучи словами одного із сучасних поетів, автора дуже небагатьох творів:

Тих лицарів давно немає,[138 - Тих лицарів давно немає... – За словами Скотта, це один з неопублікованих уривків з поезій Семюела Колріджа (1772–1834).]

Іржа їх панцир роз'їдає,
А душі відійшли до раю.

Їхні герби безслідно зникли зі стін замків, а самі замки перетворилися на зелені пагорби і вбогі руїни. Там, де їх колись знали, тепер їх не пам'ятають, о ні! Багато поколінь змінилося і було забуто в тих краях, де правили ці можновладці. Тож яке діло читачеві до їхніх імен і лицарських девізів!

Втім, не відаючи про те, яка безодня забуття чекає на їхні імена й діяння, бійці виїхали на арену; вони притримували своїх баских коней, змушуючи їх ступати повільно, щоб похизуватися красою їхньої ходи і своїм наїзницьким мистецтвом. І тієї ж миті з-поза південних наметів, де сиділи музики, вдарила дика, варварська музика: цей звичай був привезений лицарями з Палестини. Оркестр складався з цимбалів і дзвонів, і виникало таке враження, ніби призвідці водночас посиляли і вітання, і виклик лицарям, які до них наближались. На очах у глядачів п'ять лицарів перетнули арену, в'їхали на пагорб, де стояли намети призвідців, роз'їхалися в різні боки, і кожен злегка доторкнувся тупим кінцем списа до щита того, з ким бажав стягнись. Глядачі з простолюду, а втім, і багато хто зі шляхетних осіб – кажуть, навіть деякі дами, – були трохи розчаровані тим, що лицарі

забажали битися тупою зброєю. Є й тепер люди, які приходять у захват від найжахливіших трагедій. А тоді такі любителі турнірів цікавилися ними тією мірою, якою ця розвага була небезпечною для її учасників.

Сповістивши про свої мирні наміри, лицарі від'їхали в інший кінець арени й вишикувалися в шеренгу. Тоді призвідці вийшли зі своїх наметів, сіли на коней і, очолювані Бріаном де Буа-Жільбером, з'їхавши з пагорба, також стали поруч – кожен напроти того лицаря, який доторкнувся до його щита.

Заспівали сурми і ріжки, і бійці поскакали назустріч одне одному. Сутичка тривала недовго: вміння і талант призвідців були такі, що супротивники Буа-Жільбера, Мальвуазена і Фрон де Бефа попадали з коней на землю. Супротивник Гранменіля, замість того щоб спрямувати спис у шолом або у щит ворога, переламав його об тулуб лицаря, що вважалося ганебнішим, аніж впасти з коня: останнє можна було розглядати як випадковість, а перше свідчило про невміння лицаря володіти зброєю. Тільки п'ятий з бійців підтримав честь своєї партії: він стявся з іоанітом, обоє переламали списи і розійшлися, причому жоден не здобув перемоги.

Крики глядачів, вигуки герольдів і звуки сурм сповістили про славу переможців і поразку переможених. Переможці повернулися до своїх наметів, а переможені, насилу підвівшись із землі, присоромлено поплентали геть з арени. Тепер вони мали домовитися з призвідцями про викуп своїх коней і обладунку, які, за законами турніру, відійшли у власність переможців. Один лише п'ятий лицар трохи затримався і погарцював по арені, дочекавшись оплесків публіки, що, безперечно, тільки збільшило приниження його товаришів.

Друга й третя партії лицарів виїхали на арену слідом за першою. Однак перемога лишалася на боці призвідців. Жодного з них не вибили із сідла, жодний не схибив, завдаючи удару списом, тоді як їхні супротивники постійно зазнавали поразки. Тому та частина глядачів, що не співчувала призвідцям, дещо засмутилася, бачачи їхній незмінний успіх. Четвертими за чергою виїхали троє лицарів; вони оминули щити Буа-Жільбера і Фрон де Бефа і викликали на бій трьох інших – тих, що виказали менше спритності й сили. Але така обачність їм не допомогла. Успіх не зрадив призвідців. Один з їхніх супротивників був вибитий із сідла, а двоє інших схибили, тобто припустилися помилки у прийомі бою, який вимагав точності і сильного удару списом, причому спис міг вдарити по шоломі або щиті супротивника, переломитися від сили цього удару чи скинути самого нападаючого з коня.

Після четвертого бою настала досить довга перерва. Певно, тих, хто бажав продовжити змагання, не було. Серед глядачів залунали невдоволені вигуки; річ у тім, що з-поміж п'яти призвідців Мальвуазена і Фрон де Бефа простолюд не любив за їхню жорстокість, а інших, окрім Гранменіля, – за їхнє іноземне походження.

Розв'язка турніру нікого так не засмутила, як Седріка Сакса. В кожному успіху норманських лицарів він вбачав нове приниження честі Англії. Сам він замолоду не навчився лицарського мистецтва володіти зброєю, хоча й не раз виказував мужність і відвагу на полі бою. Тепер він допитливо позирав на Етельстана, який свого часу долучився до лицарської науки. Здавалося, Седрік хотів, щоб Етельстан спробував відібрати лаври переможців у тамплієра і його товаришів. Проте Етельстан, попри свою силу і хоробрість, був такий лінивий, а ще позбавлений славолюбства, що не здобувся на зусилля, якого чекав від нього Седрік.

— Англії сьогодні не пощастило, мілорде, — з притиском мовив Седрік. — Чи не схиляє це вас узяти в руки списа?

— Я битимусь завтра, — відповів Етельстан. — Візьму участь у м?lee. Сьогодні вдягати панцир ні до чого.

Ця відповідь завдала Седрікові подвійної образи: по-перше, йому було не до душі норманське слово melee, що означало загальну сутичку, а по-друге, ця відповідь виказала цілковиту байдужість Етельстана до честі своєї батьківщини. Та позаяк це сказала людина, до якої Седрік плекав глибоку пошану, він не дозволив собі зробити зауваження щодо її мотивів чи вад. Втім, його випередив Вамба, який покvapливо докинув слівце до розмови:

— Атож, ясна річ! — мовив він. — Більше честі бути першим серед ста, ніж першим із двох, хоч воно й тяжче.

Етельстан прийняв ці слова як похвалу, але Седрік, зрозумівши приховану думку блазня, зиркнув на нього суворо й багатозначно. На щастя для Вамби, час і обставини перешкодили хазяїнові його покарати.

Перерва все ще тривала; було чути лише вигуки герольдів:

— На вас чекає любов прекрасних дам, ламайте списи в їхню честь! Вперед, славні лицарі! чарівні очі споглядають ваші подвиги!

Час від часу лунали пронизливі звуки фанфар, що оголошували торжество переможців і виклик на бій. Серед натовпу почулося невдоволення: мовляв, стільки чекали цього свята, а дивитися нема на що. Старі лицарі і дворяни пошепки обмінювалися зауваженнями, згадували свої перемоги, нарікали на те, що дух воїнства скоро зовсім зникне, і всі, як один, сходилися на тому, що зараз більше немає таких красунь, які колись надихали бійців на перемогу. Принц Джон зі своїм почтом почав обговорювати майбутній бенкет і заявив, що приз слід віддати Бріану де Буа-Жільберу, який одним і тим самим списом скинув з коней двох супротивників, а третього переміг.

Зрештою, після того як сарацинські музики ще раз зіграли марш, на північному кінці арени

з-за огорожі пролунав самотній звук сурми, що означав виклик. Усі повернулися в той бік, аби побачити, що воно за лицар, який сповіщає про свою появу. Ворота спішно відчинили, і лицар в'їхав на арену.

Наскільки можна було судити про людину, закуту в панцир, цей боець був трохи вищий середнього зросту, радше тендітної, ніж міцної статури. На ньому був сталевий панцир із золотою насічкою; девіз на щиті зображував молодий дуб, вирваний з корінням; під ним був напис іспанською мовою: Desdichado,

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<https://www.litres.ru/valter-skott/ayvengo-58835873/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

2

Едвін – герой поеми ірландського поета томаса Парнелла (1769–1718) «Казка у старовинному англійському стилі» (1729).

3

Митець-маньєрист – тут митець, що вживає виключно одну манеру письма.

4

Благословляючи долю, щастя в ньому вбачають. – Перефразований рядок з трагедії Джозефа Аддісона «Катон» (1713).

5

«...Дивуватися з того, що успіху вони більше не мають» – рядок з поеми Семюела Джонсона (1709–1784) «Намарність людських бажань» (1749), присвячені шведському королю Карлу XII, який у 1718 р. був смертельно поранений під Фредерікшельдом.

6

Річард I Лев'яче Серце (1157–1199) Плантагенет – англійський король з 1189 р.

...Трагедії талановитого і нещасливого Логана «Рунемед»... – У цій драмі автор побачив зображення ворожнечі між саксонськими і норманськими баронами. – Джон Логан (1748–1788) – шотландський літератор і проповідник, чия духовна кар'єра не склалася, зокрема через несхвальне ставлення шотландської церкви до театру. У першому акті «Рунемед» (1783) саксонські й норманські дворяни виходять з протилежних боків сцени.

Збирач старовини Лоренс Темплтон з Кемберленда – герой роману Скотта «Антикварій».

Втім нещодавно якийсь анонімний автор зробив спробу написати продовження «Оповідей шинкаря» – цикл із 6 романів, що виходили трьома серіями («Пуритани», «Единбурзька в'язниця», «Ламермурська наречена», «Легенда про Монтроза» та ін.) й містили оповіді, нібито зібрані й опубліковані двома шкільними вчителями. Наприкінці 1819 р. З'явився новий випуск цієї серії – підробний, що спростувати було нелегко, бо автор «Уеверлі» зберігав інкогніто. Причиною інциденту була конкуренція між двома видавничими домами.

«Trick upon trick» у Скотта, «sham upon sham is too much for any man» у Марії Еджворт (1767–1849), ірландської письменниці, яку Скотт особливо поцінував за вміння зображати звичаї і національні типи своєї країни.

11

Гарун ал-Рашид – каліф Багдада; Месрур – його головний евнух; Джафар – великий візир; володар правовірних – Магомет; історія «Il Bondocani, or the Calif Robber» (robber, англ. – грабіжник, розбійник) з'явилася в серії «Нові арабські ночі» (1812). Про пригоди перевдягненого Якова V (1513–1542), короля Шотландії, Скотт розповів у поемі «Діва озера» (1810).

12

Томас Персі (1729–1811) – єпископ Драмора (Ірландія) і фольклорист, у 1765 р. видав книгу «Пам'ятки старовинної англійської поезії» («Reliques of Ancient Enggish Poetry»), яка кілька разів перевидавалася на зламі XVIII—XIX ст.

13

Едуард IV (1442–1483) – англійський король з 1461 р.

14

Шервудський ліс – місце дії балад про Робіна Гуда.

15

Латинська фраза, що не має смислу.

16

...Подібне до слів Фальстафа... – «От би дізнатися, де знайти такий крам, як добрі імення». – Шекспір, «Генріх IV», ч. I, дія 1, сц. 2.

17

Чорний принц – Едвард, принц Валлійський (1330–1376), син англійського короля Едварда III.

18

Трінг, Вінг, Айвенго – селища у Букінгемширі, далеко від Йоркшира, місця дії роману; вважають, що вони не належали родині Хемденів.

19

«Порохова змова» – невдалий замах, організований католиками на життя англійського короля Якова I (1605).

20

Окінлексський рукопис – так званий список «романтичних імен», доданий до «Сера Трістрама» (1804).

21

Драйездаст, член Товариства антикваріїв – знайомий Джонатана Олдбока з Монкбарнса у романі «Антикварій»; після «Айвенго» він фігуруватиме у сюжетній рамці ще чотирьох романів. Має промовисте ім'я, що у перекладі з англійської означає «сухий, як пил».

У 35-му розділі «Антикварія» Олдбок посилається на своє листування з доктором Драйездастом «на предмет саксонського рога, який зберігся в абатстві» у Йорку. Цей ріг зі слонового бивня належав Ульфусові, лорду Західної Дейри за правління Канута. Боячись, що сини пересваряться через спадок, Ульфус наповнив свій ріг вином, став навколішки перед олтарем і поклявся передати все майно Богові і святому Петру.

22

Нехай буде дано достойному (лат.).

23

Макферсон, Джеймс (1736–1796) – шотландський поет, автор «Пісень Оссіана» (1762–1765), створених на основі кельтського епосу і виданих автором за віднайдені твори легендарного поета.

Після якобітського повстання 1745 р. в Шотландії стало популярним проводити аналогії між кланами Верховинної Шотландії та племенами північноамериканських індіанців, союзниками Великої Британії у Семилітній війні (1756–1763).

24

...побут часів королеви Анни чи то навіть часів Революції. – Англійська королева Анна правила з 1702 до 1714 р.; мається на увазі англійська буржуазна революція середини XVII ст.

25

Зелене сукно, попри свою древність... – Зелене сукно, з якого виробляли одяг лісничих, традиційно асоціюється з людьми, поставленими поза законом (наприклад, з Робіном Гудом).

26

Роб Рой (Рой Мак-Грегор) – вождь одного з найстаріших шотландських кланів, учасник повстання проти англійців у 1715 р., герой однойменного роману Скотта.

27

Брюс, Роберт (1273–1329), Уоллес, Вільям (1272–1305) – очільники боротьби шотландців проти англійців, герої популярних за часів Скотта романів.

28

Каледонія – стара назва Шотландії.

29

Патріот Сирії – Нааман Сирійський, біблійний полководець.

30

Шотландський чарівник – Вальтер Скотт.

31

Еріхто – фессалійська чаклунка з поеми Марка Аврелія Лукана «Фарсалия», де йдеться про громадянську війну в Римі 49—7 рр. до н. е. Некромантка Еріхто шукає на полі бою тіла з неушкодженим мовним апаратом, через який можна промовляти.

32

Риючись у нутрощах, вражених холодом смерті, вона шукає вцілілі волокна заляклих легень і голос, що завмер у мертвому тілі (лат.).

33

...що встеляли долину Іосафату. – Тут поєднано «долина, що була повна кісток» з Книги Пророка Іезеркіля, 37: 1 з «долиною Іосафату» з Книги Пророка Іоїля, 3: 2.

34

Благослови вас Господь, сини мої (лат.).

35

Генрі, Роберт (1718–1790) – автор шеститомної «Історії Великої Британії, від першого римського вторгнення» (1771–1785).

36

Тернер, Шерон (1768–1847) – автор чотиритомної «Історії англосаксів» (1799–1805).

37

Уолпол, Хорас (1717–1797) – автор першого готичного роману (роману жахів) «Замок Отранто», який Скотт назвав «першою сучасною спробою створити захоплюючу вигадку на основі старих лицарських романів».

38

Джордж Елліс (1753–1815) – автор тритомних «Зразків ранніх англійських віршованих лицарських романів, написаних переважно на початку XIV століття» (1805), зі стислим викладом змісту куртуазних романів і злегка модернізованими цитатами з оригіналу.

39

Кекстон, Вільям (1422?—1491) розпочав друкарську справу в Англії («Історія Трої», 1474), Вінкен де Ворд (пом. 1534?) – його підмайстер і послідовник.

40

...перший переклад арабських казок, зроблений містером Гелан-дом... – Тут йдеться про неповний переклад арабських казок «Тисячі й однієї ночі» (1704–1712); Геланд (Антуан Галлан, 1676–1715) – французький орієталіст.

41

Джозеф Стратт (1749–1802) – англійський письменник, автор «антикварних романів», Скотт завершив недописаний Страттом роман «Куінху-хол», що стало його першим досвідом у царині історичної прози.

42

Чосер, Джефрі (1340?—1400) – англійський поет, автор «Кен-терберійських оповідань». Скотт значною мірою орієнтувався на мову Чосера, пишучи «Айвенго».

43

«Джерело чистої англійської» – Едмунд Спенсер, англійський поет доби Ренесансу, поема «Королева фей» (1590–1596); сказано про чосера.

44

Битви під Кресі (1346) та Пуатьє (1356) – найбільші битви Столітньої війни, в яких Англія перемогла Францію, що відбувалися за часів Джефрі чосера.

45

Чатертон, Томас (1752–1770) – англійський поет, автор поем у середньовічному стилі і писаних середньовічною англійською, нібито створених монахом на ім'я томас Роулі, що жив у Брістолі у XV ст. Чатертон відіслав їх Хорасу Уолполу, проте той упізнав підробку. Життя Чатертон закінчив трагічно, наклавши на себе руки, тому в оригіналі Скотт називає його «бідним Чатертоном». Містифікація Чатертон стоїть в одному ряду з Макферсоною і відбиває характерну для 2-ї пол. XVIII ст. Тенденцію: пробудження інтересу до фольклорно-середньовічної творчості.

46

Мерейські острови – знаходяться у Шотландії, Персе-поліс – у Персії.

47

Мій... друг Інгюльфус дав мені чимало цінних порад; але світло, пролите Кройдонським ченцем і Джефрі де Вінсау... – Абат Інгюльфусу із Кройlanda (1085–1109) довгий час приписувалася «Історія Кройlanda», яка зараз вважається пізнішою підробкою.

48

Кройдонський чернець – абат Інгюльфус.

49

Джефрі де Вінсау – поет, вважається, що він супроводжував Річарда I у третьому хрестовому поході.

50

Жан Фруасар (1337?—1410?) – автор «Хронік Англії, Франції та Іспанії», відбив події 1323–1405 рр.

51

Брістольські камінці, або брістольські діаманти – прозорі кристали з кам'яної породи вапняку з-під Брістоля, вираз вживається у сенсі «підробні дорогоцінності».

52

Сер Артур Уордор – з роману «Антикварій» сусіда і суперник Олдбока, обмежений і впертий антикварій.

53

Рукописи Бенетайн, Окінлек – важливі джерела ранньої шотландської та північноанглійської поезії, другий з них містить «Сера Трістрама» та «Річарда Лев'яче Серце».

54

Габітанкум – римське поселення у Нортумберленді.

55

«Робін з Рідесдаля» – старовинний барельєф, що зображав мисливця у фрігійському капелюсі; місцевий фермер, якому заважали туристи, розбив його, а з каміння зробив стовпи для воріт.

56

Нерозповідайте про це у Геті... – Біблійна алюзія (Друга книга Самуїла I: 20).

57

Артурова піч – будівля у формі вулика невизначеного, можливо, пікто-римського походження, у Стерлінгширі. Шотландські історики XVIII ст. вважали, що вона позначала границю римської території, і сприймали це як доказ того, що предки сучасних шотландців чинили успішніший, ніж предки англійців, опір завойовникам, бо не пустили римлян далі на північ. У 1743 р. місцевий землевласник зруйнував будівлю, а з каміння зробив загату для млина.

58

...Джон Нокс під час Реставрації. – Джон Нокс (1505–1572) – засновник просвітеріанської (відгалуження протестантської) церкви в Шотландії. Епоха Реформації – XIV ст.

59

Бувайте здорові, не забувайте мене (лат.).

60

Епіграф: з перекладу «Одіссеї» Гомера Александром Попом (Поупом, 1688–1744).

61

Уонтлейський дракон – згадується у «Пам'ятках старовинної англійської поезії» Персі.
Уонтері – місцева вимова Ворнкліфа.

62

Війна Білої і Червоної троянди – міжусобиця за англійський престол, що тривала протягом XV ст., з особливою інтенсивністю в 1455–1485 рр. Переважна більшість історичних хронік Шекспіра – про неї.

63

Стефан – англійський король (1135–1154), син сестри короля Генріха I, після його смерті посів престол.

64

Генріх II Плантагенет – англійський король з 1154 р.

65

Державна рада – Велика рада землевласників, заснована Вільгельмом I.

66

Битва при Гастінгсі відбулася 14 жовтня 1066 р., остаточна перемога норманів.

67

Вільгельм II Рудий – англійський король, другий син Вільгельма I Завойовника; роки правління – 1087–1100.

68

Едуард III – англійський король, роки правління 1327–1377.

69

Друїди – жерці кельтів, що заселяли Англію до англосаксів.

70

Мідне кільце на шиї у Гурта – вигадка Скотта. Одяг саксів відтворений за літературними джерелами таким, як він був до норманського завоювання.

71

Гурт, син Беовульфа – імена саксів переважно з літературних джерел. Гуртом звали одного з братів саксонського короля Гарольда, убитого разом з ним у битві під Гастінгсом; Беовульф – герой англосаксонського епосу «Пісня про Беовульфа», за часів Скотта цей твір не був відомий так широко, як зараз.

72

Святий Вітольд – святий вигаданий, а ім'я взято з пісні божевільного Едгара (Шекспір, «Король Лір»).

73

Підрізає кігті нашим собакам – щоб собак не можна було використовувати при полюванні. Саксонський простолюд тут і далі скаржиться на так звану Велику лісову хартію, введену норманами, за якою ліси оголошувалися королівськими заповідниками і полювати там заборонялося.

74

Порк – Рогк (англ.) – свинина.

75

Олдермен – правитель графства, призначався королем з місцевої знаті.

76

Окс – Ox (англ.) – бик. Беф – Beef (анг.) – яловичина.

77

Мінгер = пан, ставиться перед прізвищем голландця. Калф – Calf (англ.) – теля.

78

Во – Veau (з фр.) – телятина.

79

Святий Дунстан – чернець-бенедиктинець, архієпископ Кентер-берійський (909–988), відновив англійські монастирі після данського вторгнення; один з найпопулярніших англосаксонських святих. На зображеннях, як правило, прищеплює носа дияволу.

80

Оберон – міфічний король ельфів, лісових духів у кельтів.

81

Евмей – відданий своєму господареві раб-свинопас з «Одіссеї» Гомера.

82

Епіграф: Дж. Чосер, «Кентерберійські оповідання: загальний пролог».

83

...ченця-цістеріанця... – Статут цістеріанців був схожий на статут бенедиктинців. В Англії перший цістеріанський монастир виник у 1129 р. в Сурреї, проте характерніші вони були для півночі країни, кілька цістеріанських монастирів було у Йоркширі. У XII ст. орден цістеріанців був одним з найвпливовіших у духовному й політичному житті Англії.

84

Епікурейський – тобто такий, що засвідчує схильність до чуттєвих насолод.

85

Секта квакерів – християнська протестантська секта, поширена в США та Англії, виникла у XVII ст.

86

Хрест дивної форми – Мальтійський хрест з вісьмома променями. Проте у кольорах Скотт відхилився від фактів: подібно до цистеріанців, храмовники носили білу сутану, що мала означати чистоту, і червоний хрест.

87

Пріор – у католицькій церкві настоятель чоловічого монастиря, у Середні віки – помічник абата; мабуть, цю церковну посаду і займав Еймер. Абатство Жорво – цистеріанський монастир у Йоркширі, збудований у 1156 р., зруйнований у 1537 р., згодом відбудований.

88

Благослови вас Господь, сини мої (лат.).

89

Священик не платить десятину священику (лат.).

90

Орден тамплієрів (лицарів Храму) – духовно-лицарський орден, заснований у 1118 р. для

захисту доріг, якими рухалися паломники до Єрусалима, з папської санкції швидко поширився всією Західною Європою; мав великий військовий і фінансовий потенціал, чому сприяли Хрестові походи; скасований у 1312 р.

91

Одін – верховне язичницьке божество у скандинавів.

92

Де Мальвуазен – персонаж з промовистим ім'ям: фр. Mal-voisin – «поганий сусіда».

93

Гервард – один з англосаксонських вождів (XI ст.).

94

Семицарство – сім англосаксонських королівств, що виникли на півдні Англії наприкінці VI ст. (Кент, Уессекс, Сассекс, Ессекс, Нортумбрія, Східна Англія і Мерсія), 829 р. вони об'єдналися в єдине королівство, і виникла Англія.

95

Vae victis (лат.) – горе переможеним, цитата з «Історії» Лівія, римського історіографа (59 до н. е. – 17 н. е.).

96

...не гірше від трубадурів пам'ятає закони кохання. – Лірика трубадурів розвивалася у Провансі в XII—XIII ст., мала куртуазний (придворний) характер, розробила культ служіння прекрасній дамі, з притаманними йому ритуалами й умовностями, про які іронічно говорить тамплієр.

97

Заборонені за Генріха I, турніри були відновлені за Річарда I, але в Ешбі вони не проводилися.

98

Епіграф з поеми Джеймса Томсона (1700–1748) «Свобода».

99

Болдер – ім'я сина Одіна у північногерманській (скандинавській) міфології.

100

Альфред Великий (849?—900?) – король англосаксонського королівства Уессекс у 871–900 рр., зупинив вторгнення данців, зіграв видатну роль у розвитку законодавства і культури.

101

Епіграф з «Одіссеї» Гомера, переспіваної А. Поупом.

102

Преподобна Хільда – член королівської родини Нортумберленда, настоятелька абатства Вітбі, яке вона заснувала у 657 р. на узбережжі Йоркширу.

103

Дядечку Седрік – одна з численних шекспірівських алюзій; «дядечко» – звернення до короля Ліра його шута.

104

Вортигерн – легендарний король бриттів – народу кельтського походження, витісненого англосаксами. Під час війни з піктами і скоттами, що заселяли північ Британії, Вортигерн звернувся до вождя саксів Хенгіста, у якого була красуня донька Ровена. Закохавшись в Ровену, він віддав частину свого королівства в обмін на її руку і тим самим відкрив шлях

для саксонського завоювання. Пізніше Хенгіст розбив Вортінгерна і підкорив бриттів.

105

...з Саладіном укладено перемир'я... – У 1191 р. Річард захопив фортецю Акра, але не зміг досягти Єрусалима і на три роки уклав перемир'я з Саладіном, султаном Сирії та Єгипту (1171–1193), перш ніж повернутися у 1192 р. до Англії; цим завершився Третій хрестовий похід.

106

Магомет і Термагант – у містеріях (середньовічних драматичних творах, переважно біблійного змісту) під цими мусульманськими іменами часто виступав диявол.

107

Звук мисливського рога, яким скликають собак на початку або наприкінці ловів.

108

Звук рога, що сповіщає про смерть спійманої здобичі.

109

Французькі мисливські терміни.

110

Трістрам – герой лицарських романів, для нього «полювання було зведене до науки».

111

Заклик до бою (фр.).

112

Іоаніти (госпітальєри) – члени духовно-лицарського ордену, заснованого хрестоносцями у Палестині в 1118 р., з 1120 р. складають конкуренцію тамплієрам. Назва пішла від їхньої першої резиденції – госпіталю св. Іоанна в Єрусалимі. У IV ст. орден був перейменований на Мальтійський (з резиденцією на Мальті).

113

...Частка справжнього Хреста Господнього, привезена з Монт-Кармельського монастиря. – Вважається, що св. Гелена, мати імператора Костянтина, зберегла частину хреста, на якому розіп'яли Ісуса. Монт-Кармель – оригінальна фундація (1154) католицького чернецького ордену кармелітів, розміщеного на горі Кармель у Палестині.

114

Бромхольський хрест – залишки хреста, що були привезені до Бромхола, Норфолк, близько 1223 р.

115

Шекель – грошова одиниця Ізраїлю.

116

Авраам – перший патріарх і предок євреїв.

117

...для сплати податку, який стягає з мене плата єврейського казначейства. – за Річарда I організовувалися комітети з нагляду за фінансовою діяльністю євреїв. Королівська влада захищала євреїв, проте брала за це податок. Так, Генріх II відбирав чверть їхніх доходів, завдяки чому фінансував Хрестовий похід 1187 р.

118

Мойсей – біблійний пророк зі Старого завіту.

119

...гострі пили, борони і залізні сокири, якими катували жителів Рабби... – Цар Давид, коли взяв місто амовитян Раббу, піддав його жителів жорстоким тортурам (Друга книга Пророка Самуїла, 11: 1).

120

Лазар – злидений прохач біля воріт багатія (Євангеліє від Луки 16: 20–1).

121

Ітака – острів в Іонічному морі, царем якого був Одиссей.

122

...що за тих часів ні на землі, ні у воді, ні в повітрі не було жодної істоти – хіба що, мабуть, окрім летючих риб... – алюзія до «Історії Землі і живої природи» (1776) Олівера Голдсмита.

123

...як принц Джон, ув'язнивши багатого єврея... наказав щодня викидати в нього по одному зубу. – Принц Джон (1167–1216), молодший брат Річарда Лев'яче Серце. Після смерті Річарда – англійський король (з 1199 р.); звався Безземельним, бо втратив більшу частину

англійських володінь у Франції.

Епізод з вириванням зубів мав місце у 1210 р.: принц Джон наказав тримати всіх євреїв Англії під арештом, доки вони не виплатять йому 66 000 марок (назва старовинної англійської монети), з них 10 000 вимагалось від брістольської общини; голова цієї общини і піддався описаним тортурам.

124

Гроші, що були в обігу, зосереджувались головним чином у руках цього пригніченого племені... – Церковний едикт забороняв християнам займатися лихварством, цим займалися євреї, тому в їхніх руках сконцентрувалися значні капітали; інші види суспільної діяльності євреям були заборонені.

125

Нехай розтрощаться колеса їхніх колісниць... – Під час виходу євреїв з Єгипту Бог позбавив колісницю єгиптян, які їх переслідували, коліс (Друга книга Мойсейова. Вихід, 14: 25).

126

Епіграф з поеми Джона Драйдена (1631–1700) «Паламон і Арсит, або Оповідь лицаря» на сюжет з «Кентерберійських оповідань» Чосера.

127

...у полоні в підступного і жорстокого герцога Австрійського. – Леопольд, герцог Австрійський, був суперником Річарда під час Хрестового походу (про це йдеться у «близькосхідному» романі Скотта «талісман»), він захопив його в полон і звільнив у лютому 1194 р. За величезний викуп, який за нього внесла королева-мати.

128

...був у союзі із французьким королем Філіппом... – Філіпп II Август (1165–1223, король з 1180) теж брав участь у Третньому хрестовому поході, згодом він відвоював майже всі землі, що належали англійській короні у Франції (Нормандію, Аржу та ін.).

129

...витягти престол у законного спадкоємця – свого племінника Артура... – Артур, герцог Британський (1187–1203), його батько був третім сином короля Генріха II, і за тодішніми законами принц Артур мав успадкувати трон після смерті бездітного Річарда I. Перед смертю Річард примирився з Джоном і передав йому корону. Існує версія, що кілька років по тому Джон захопив Артура в полон і вбив.

130

...у країні поширилася якась небезпечна заразна хвороба... – Мається на увазі епідемія 1196 р.

131

Лорд-сенешаль – особа, що відповідає за внутрішній розпорядок при дворі монарха.

132

Маршал – особа, що наглядає за королівськими конюшнями і організацією турнірів.

133

Аграф – коштовна пряжка або застібка на одязі.

134

Троянда Сарону і Лілея Долин... – образи з Пісні Пісень Соломона.

135

Етельстан – ім'я історичне, так звали саксонського короля, наступника Альфреда.

136

Мішень Уота Тірела... – Вільгельм II (Рудий) був убитий під час полювання; Уолтер Тірел, який супроводжував короля на цьому полюванні, втік за кордон. Вважається, що саме він здійснив злочин, але довести це ніхто не зміг.

137

Вальдемар Фітцурс – вигаданий син реальної особи, Реджинальда Фітцурса, одного з дворян, які вбили Бекета (Бекет, Томас (Фома Бекет), 1118?—1170 – архієпископ Кентерберійський; Генріх II, батько принца Джона, спровокував убивство Бекета в його власному соборі у Кентербері, тому клятва в устах принца звучить особливо цинічно.).

138

Тих лицарів давно немає... – За словами Скотта, це один з неопублікованих уривків з поезій Семюела Колріджа (1772–1834).